

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

Odsek za pedagogiju

**RODNA SENZITIVNOST KAO KRITERIJUM KVALITETA
OSNOVNO-ŠKOLSKIH UDŽBENIKA**

Diplomski rad

Mentorka:
Dr Mara Đukić

Kandidatkinja:
Milesa Milinković

Novi Sad, novembar 2009. godine

„Najvećim delom zahvaljujući tome što radi, žena je izbrisala razlike između sebe i muškarca; jedino joj rad može garantovati stvarnu slobodu.”

Simon de Bovoar

„ ...tako je pasivnost, koja će biti suštinsko obeležje „ženstvene“ žene, crta koja se u njoj razvija već od njenih najranijih godina.

Ali pogrešno je tvrditi da je pasivnost biološka datost;

u stvari,

to je sudbina koju joj nameću njeni vaspitači i društvo“ .

Simon de Bovoar

„Gde se žene poštuju, tamo je i bogovima ugodeno; gde se ženama ne iskazuje poštovanje, tamo ni jedno delo ne donosi ploda.”

Mahabharata

SADRŽAJ

UVOD.....	4
1. TEORIJSKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA	
1.1. PSIHOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA.....	6
1.1.1. Humanistička teorija ličnosti.....	6
1.1.2. Teorija socijalnog učenja.....	8
1.2. PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA.....	10
1.2.1. Humanistička pedagogija.....	10
1.2.2. Konstruktivistički pristup nastavi i učenju.....	10
1.2.3. Strukturalistička teorija Džeroma Brunera.....	11
1.2.4. Teorija kognitivnog razvoja Vigotskog.....	13
1.3. DEFINISANJE OSNOVNIH POJMOVA.....	15
1.3.1. Udžbenik.....	15
1.3.2. Rodna osetljivost (senzitivnost).....	17
1.4. OSVRT NA ISTORIJAT.....	20
1.4.1. Istorija udžbenika.....	20
1.4.2. Istorijat koncepta jednakih mogućnosti.....	22
1.4.2.1. Vaspitanje i obrazovanje žena kroz istoriju.....	22
1.4.2.2. Ukratko o položaju žena kroz istoriju.....	27
1.4.2.3. Istorija pokreta za rodnu ravnopravnost.....	29
1.5. SOCIOLOŠKO - KULTUROLOŠKA OČEKIVANJA OD SAVREMENOG UDŽBENIKA.....	33
1.6. FUNKCIJA, TIPOVI I STRUKTURA UDŽBENIKA.....	35
1.6.1. Funkcije udžbenika.....	35
1.6.2. Tipovi udžbenika.....	37
1.6.3. Struktura udžbenika.....	39
1.6.4. Jezik udžbenika u funkciji rodno senzitivnog jezika.....	40
1.6.5. Ilustracije u udžbeniku.....	44
1.7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA TEORIJSKIH POSTAVKI PREDMETA ISTRAŽIVANJA.....	45
1.8. SVET OKO NAS / PRIRODA I DRUŠTVO- izvodi iz nastavnog plana i programa.....	46
1.9. PREGLED RELEVANTNIH ISTRAŽIVANJA.....	47
2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	
2.1. Predmet istraživanja.....	54
2.2. Problem istraživanja.....	56
2.3. Cilj i zadaci istraživanja.....	56
2.4. Hipoteze istraživanja.....	57

2.5. Varijable i indikatori istraživanja.....	
58	
2.6. Izbor metoda, tehnika i instrumenata.....	58
2.7. Uzorak.....	59
2.8. Statistička obrada podataka i postupak.....	59
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	60
4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	72
4.1. PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE.....	74
5. LITERATURA.....	78
6. PRILOZI.....	81

UVOD

Jedna od suštinskih odlika Čoveka kao živog bića koje se razumom bitno razlikuje od svih drugih bića je težnja ka razvoju i neminovnost razvoja. Razvoj pojedinca - koji vodi razvoju ljudskih civilizacija uopšte.

U sadašnjoj tački razvoja, jednoj ideji je došlo vreme. Govorimo o ravnopravnosti svih bića bez obzira na pol, rasu, nacionalnost, seksualnu ili bilo koju drugu opredeljenost i o jednakosti njihovih prava. Govorimo o vaspitanju za demokratiju, o integrisanju demokratskih stavova i vrednosti u ličnost putem vaspitanja i obrazovanja. Demokratizacija je proces koji se odvija u svim porama društva i tako ne zaobilazi vaspitanje i obrazovanje. Društvo u tom smislu postavlja brojne zahteve pred školu, nastavu i udžbenik kao osnovno nastavno sredstvo. Udžbenik koji se oslanja i nastaje na osnovu nastavnog plana, nastaje u datom društvu, nosi sva njegova obeležja, u vezi je sa njegovim vrednosnim sistemom i u načelu trebalo bi da nosi latentnu ili aktuelnu poruku za poboljšanjem ili menjanjem tog društva. Udžbenik je upravo zbog toga bio predmet stalnog preispitivanja brojnih državnih i nevladinih, staleških i naučnih institucija čiji su interes unapređenje obrazovanja i reforma školskih sistema.

Jedan aspekt, pretpostavka demokratizacije koji nas zanima je ravnopravnost polova odnosno rodna ravnopravnost. U novijoj pedagoškoj i psihološkoj literaturi mogu se pronaći autori koji su analizirali udžbenike sa aspekta ispunjavanja zahteva kulture jednakosti polova kao sociokulturnog zahteva koji se postavlja pred savremeni udžbenik, ali je, sudeći po izvorima do kojih smo mi došli, mnogo više analiza rađeno u vaninstitucionalnom sektoru odnosno u nevladinim organizacijama.

Početakom 2008. godine Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova je započeo realizaciju programske aktivnosti: „Rodna ravnopravnost u školskim planovima i programima“ koja je obuhvatala istraživanje koje je za zadatak imalo da ispita prisutnost rodni stereotipa kod učitelja/učiteljica i učenika/ca od II do IV razreda.

Rezultati istraživanja su pokazali da je percepcija dece o najčešćim zanimanjima muškaraca i žena, zatim percepcija učešća žena i muškaraca u pojedinim sportovima i svakodnevnim aktivnostima visoko rodno stereotipna. Uzimajući u obzir to da na razvoj ličnosti pored porodice utiče i škola putem nastavnih sadržaja, zanimalo nas je koliki je udeo udžbenika kao osnovnog nastavnog sredstva u formiranju ovih predrasuda, jer

ovakva percepcija dece može da ima dalekosežne posledice koje društvo udaljavaju od demokratičnosti i ravnopravnosti.

Za našu analizu, izabrali smo udžbenike Svet oko nas/Priroda i društvo iz nekoliko razloga: Prvi razlog je to što je svrha predmeta Svet oko nas/Priroda i društvo da usvajanjem znanja, između ostalog, deca istovremeno spoznaju i grade stavove i vrednosti sredine u kojoj odrastaju. Drugi razlog su *Implicite* ciljevi programa predmeta Svet oko nas/Priroda i društvo koji su "pokriveni" i naglašavaju vaspitnu komponentu obrazovanja, a odnose se na sferu sticanja umenja i navika, razvijanja veština, kao i formiranja stavova iz sledećih oblasti: ekologija, demokratičnost, zdravlje i tehnologija. Treći razlog je što je po rezultatima pomenutog istraživanja Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova, procena učitelja/ca da je pored predmeta Srpski jezik i Građansko vaspitanje, rodna ravnopravnost najzastupljenija u predmetu Svet oko nas/Priroda i društvo.

Analizi smo pristupili sa teorijskog i sa empirijskog aspekta.

Zahvaljujemo se učiteljici Sonji Paripović iz osnovne škole „Sonja Marinković” u Novom Sadu koja je nam je omogućila pozajmicu udžbenika iz školske biblioteke.

1. TEORIJSKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

Shvatajući udžbenik kao sredstvo čijim se sadržajima prenose poželjne vrednosti društva, neophodno je osvrnuti se na teorije učenja koje čine naučnu podlogu stvaranja udžbenika.

Učenje kao kompleksan proces kojim se ponajviše bave psihologija i pedagogija je aktivnost pojedinca koja za rezultat ima usvajanje određenih znanja, veština i navika. Učenjem se stiče određeno [znanje](#), ali i [stavovi](#) i [vrednosti](#).

Kompleksnost procesa učenja pokušavaju objasniti brojne [teorije učenja](#). Teorijske postavke za naše istraživanje možemo pronaći u psihološkim i pedagoško-didaktičkim teorijama.

1.1. PSIHOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

1.1.1. *Humanistička teorija ličnosti*

Predstavnici humanističkih teorija ličnosti koja je nastala kao reakcija na klasične teorije razvoja ličnosti su Maslov, Rodžers, Olport, From, Hornaj i dr.

Humanizam se javlja kao reakcija na Frojdovo pesimističko i biheviorističko mehanicističko shvatanje ličnosti. Humanizam naglašava slobodu, dostojanstvo i ljudske potencijale. Temeljna ideja humanističke filozofije: ljudi su sposobni za lične izbore u okviru ograničenja koja im postavlja nasleđe, lična istorija i okolina.

Osnovne postavke humanizma:

- Ljudi su po prirodi dobri
- Ljudi su u osnovi slobodni i autonomni
- Svaka je osoba jedinstvena i ima neograničeni potencijal za razvoj
- Samopoimanje je važno za rast i razvoj pojedinca
- Svaki pojedinac ima potrebu za samoostvarenjem
- Stvarnost je konstrukt koji osoba definiše sama za sebe
- Ljudi imaju odgovornost prema sebi i drugima
- Celovitost - novo iskustvo reorganizuje celinu, ne dodaje se mehanički

Humanistička psihologija, dakle naglašava holistički pristup; pojedinac nije samo proizvod okoline, već je pod uticajem introspekcije i značenja koja pridaje svojim iskustvima; u fokusu su svesni izbori pojedinca. (dostupno na www.ffst.hr)

Maslov (prema Ž. Bojović, 2003:22) rad bazira na teoriji ljudske motivacije i samoaktualizaciji kao najvišoj potrebi kojoj teži čovek. Samoaktualizovane ličnosti se ogledaju u jasnoj realnosti, većoj otvorenosti prema iskustvu, višem stepenu integracije ličnosti, višem stepenu spontanosti, funkcionisanju, čvrstom identitetu, višem stepenu objektivnosti, preporodu kreativnosti, demokratskim karakternim strukturama i tako dalje (Maslov 1998:646 prema Ž. Bojović, 2003:23). Maslov kaže da je samoaktualizovana ličnost ona ličnost ili pojedinac koji je postao sve ono što je mogao postati.

Olport smatra da je razvoj nastajanje koje ima svoje nivoe. Nastajanje podrazumeva da svaka individua ima gornju granice mogućnosti izrastanja. Lični intergritet individualnost, lični stil nasuprot komformizmu, neautentičnosti, poslušnosti. U procesu nastajanja veliki značaj ima nasleđe koje on vezuje za kapacitet učenja. Olport naglašava da ličnošću ne vladaju jedino uticaji koji dolaze spolja, već proces nastajanja reguliše dispozicija za ostvarivanjem mogućnosti.

Rodžersovo učenje o čoveku je optimističko, a to je jedno od osnovnih obeležja savremene humanističke psihologije. Rodžers smatra da je u ličnosti sve promenljivo i da je čovek usmeren prema napred. Ova tendencija ka aktualizaciji predstavlja pokretačku snagu za podsticanje veće autonomije, samopouzdanja, obogaćivanja iskustva i kreativnosti pojedinca.

Kada je reč o obrazovanju i učenju, Rodžers govori o funkcionalnom učenju koje prožima čoveka, i dovodi do niza promena:

- čovek počinje sebe drugačije da vidi,
- potpunije shvata sebe, samopouzdaniji je,
- postaje onakav kakav bi želeo biti, fleksibilniji, prihvata druge,
- postaje otvoreniji za ono što se dešava oko njega i u njemu,
- na konstruktivan način menja osnovne odlike svoje ličnosti.

Predstavnici humanističke psihologije inspiraciju za svoja dela našli su u delima filozofa egzistencijalista, jer ovi čoveka posmatraju kao aktivno biće koje samo određuje i planira svoju sudbinu. (Prema Ž. Bojović, 2003:31)

1.1.2. Teorija socijalnog učenja

Teorija socijalnog učenja je značajna za naše istraživanje jer je to jedna od teorija kojom se objašnjava formiranje rola.

Ovaj teorijski koncept polazi od toga da će se ponašanje koje je praćeno nagradom ponavljati, a ponašanje posle kog sledi kazna izbegavati što znači da usvajanje određenog ponašanja zavisi od posledica koje to ponašanje izaziva. Samim tim, usvajanje rodni uloga najviše zavisi od socijalne sredine (kulture) u kojima devojčice i dečaci odrastaju. Te uloge se uče od rođenja i mogu da variraju od kulture do kulture.

Deca ne uče određeno ponašanje samo dobijanjem nagrade i kazne već i posmatranjem ponašanja drugih ljudi i posledica tog ponašanja. Tada se govori o imitaciji, identifikaciji i učenju uloga. Zajednički naziv za ove oblike učenja je *učenje po modelu*.

Učenje identifikacijom podrazumeva da se neke osobine pojavljuju spontano, bez neposrednog vežbanja i bez postojanja nečije svesne namere da te osobine podučavanjem usadi drugome. Whiting (prema Rotu, 1975) smatra da do identifikacije dolazi zbog želje osobe da ima isti *položaj* kao model identifikacije. Ovaj autor tvrdi da je u korenu identifikacije stoji zavist što se nema isti status koji ima model ponašanja. Kagan (prema Rotu, 1975) objašnjava identifikaciju kao želju osobe da bude slična modelu jer model ima *moć* koja mu omogućava da ostvari neke svoje ciljeve.

Učenje imitacijom koristi se da bi objasnili sličnost u ponašanju članova pojedinih grupa, zajednica, kao i uopšte pojava konformisanja u ljudskom društvu. Posmatranje određenog modela ponašanja često dovodi do toga da pojedinci sami počinju da se ponašaju kao model. U zavisnosti da li sredina nagrađuje ili kažnjava neko ponašanje, zavisi da li će se određeno ponašanje manifestovati ili ne.

Učenje učenjem uloga podrazumeva ponašanje koje se očekuje od osobe sa određenim statusom ili položajem. Ovakvo ponašanje je važno i za društvo i za pojedinca. Ponašanjem u skladu sa svojom ulogom, društvu se omogućava da uskladi aktivnosti članova društva i članova grupa. Pojedinaac ovim ponašanjem dobija model koji mu omogućava da se lakše snađe u različitim situacijama jer zna šta društvo od njega očekuje. Kroz život čovek se nalazi u različitim ulogama i od njega se očekuje ponašanje primereno toj ulozi. Svakako treba imati na umu da se sa promenama unutar društva (ekonomske krize, menjanje društvenog sistema, socijalne sredine) menja i očekivano ponašanje i uloga

pojedince. Osobe ponekad ne mogu ili ne žele da ispune očekivanja sredine u kojoj žive što može da se odrazi na njihovo adekvatno funkcionisanje.

Prema Iviću i sar. (1997), ukoliko postoje sledeći preduslovi, veća je verovatnoća da će se željeni model ponašanja usvojiti: velika učestalost javljanja modela; kulturna ukorenjenost modela; socijalna podrška i nagrađivanje jednog modela ponašanja; procena učenika da će imati neku dobit ili nagradu ukoliko usvoji dati model ponašanja; motivisanost učenika da usvoji dati model ponašanja; socijalni ugled onoga ko pokazuje neki model ponašanja; razumljivost pokazanog modela ponašanja *i bliskost modela ponašanja učeniku prema polu*, uzrastu, socijalnom statusu i sličnim karakteristikama.

Osim teorija socijalnog učenja, kratko ćemo se osvrnuti na teorije koje se prema Slatini (2008) takođe smatraju relevantnim teorijama formiranja roda.

Biološki esencijalizam (postoje esencijalne razlike između muškarca i žene; te razlike dovode do kognitivnih, emocionalnih, ponašajnih i dr. razlika između žena i muškaraca) (Silverman i Eals, 1992)

Biosocijalne i/ili sociobiološke teorije (daju važnost i biološkim i socijalnim faktorima; biološki faktori iniciraju muževnost – ženstvenost, a okolnosti odražavaju ovo iniciranje) (Ehrhardt, 1985).

Simbolički interakcionizam – (muževnost-ženstvenost zavisi o strukturalnoj karakteristici načina na koji se koristimo jezikom – sistem značenja u određenoj kulturi učestvuje u produkciji i reprodukciji roda u kulturama (Paul, 2002).

1.2. PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

1.2.1. *Humanistička pedagogija*

Prema Bojović (2003) pedagozi humanisti su ukazivali na neophodnost blagog odnosa prema deci, poštovanja njihove ličnosti i njihovih individualnih sklonosti. U njihovim spisima jak akcenat je dat na prilagođavanju sadržaja metoda vaspitno-obrazovnog rada u kojim zahtevaju da se nastavno gradivo svih predmeta prezentuje životnije, da u proučavanju određenih nastavno-naučnih oblasti učenici aktivno i kritički samostalno rasuđuju, i da ih upoređuju sa činjenicama stečenih iskustvom, neposrednim planiranjem i izučavanjem prirodne i društvene stvarnosti.

U suštini gledano, pedagogija humanizma je težila da kod dece razvije duh kritičkog, svesnog i samostalnog učenja, koje bi išlo u pravcu razvoja individualnog vaspitno-nastavnog rada. Učenik treba da se razvija slobodno. (Bojović, 2003:37)

1.2.2. *Konstruktivistički pristup nastavi i učenju*

Konstruktivizam kao teorijski koncept označava izgradnju znanja na temelju ličnog iskustva pa je zbog toga način sticanja znanja jedinstven kod svakog pojedinca. Pritom se nastoji da učenici što više samostalno biraju i prerađuju informacije, stvaraju hipoteze i donose odluke na temelju sopstvenih mentalnih modela (kognitivnih struktura, shema) kojima organizuju iskustvo.

Prema konstruktivizmu, učenike treba podsticati da samostalno otkrivaju načela i zakone u sadržajima koje uče pri čemu se informacije koje treba da nauče prethodno transformišu u oblik koji je prilagođen nivou već usvojenog znanja učenika.

Jedan od najpoznatijih začetnika konstruktivizma je [*Džerom Bruner*](#) koji ističe da poučavanje treba zasnivati na iskustvima i kontekstima u kojima učenici žele i u mogućnosti su učiti, struktuisati tako da je sticanje novih znanja u nivou prethodno postignutih mogućnosti učenika, oblikovati na način da se premošćuju kognitivni konflikti između stečenog i dostupnog znanja i popunjavaju praznine u već stečenom znanju. (dostupno na www.online-baze.hr)

S. Španović (2003:42) navodi da Džonassen zaključuje da se u okruženju konstruktivističkog učenja obezbeđuje svestrani prikaz stvarnosti što utiče na izbegavanje pojednostavljivanja i omogućava uvid u kompleksnost stvarnog sveta.

Konstruktivistički pristup nastavi i učenju podrazumeva da je cilj učenja da učenik nađe smisao učenja, a ne da se učenje svodi na memorisanje informacija.

Španović (2003:45) dalje kaže da konstruktivizam pokreće pitanje prilagođavanja nastavnih programa i udžbenika prethodnim znanjima učenika i naglašava značaj rešavanja problema. Na osnovu ovog učenja, nastavnici se koncentrišu na stvaranje veza između činjenica i podstiču učenike da analiziraju, predviđaju i interpretiraju informacije.

Što se tiče udžbenika i njegovog mesta u konstruktivističkoj učionici, udžbenik je važan jer nastavnici konstruktivisti upućuju učenike na osnovne izvore, interaktivne materijale i neobrađene podatke da bi im obezbedili uslove za sticanje znanja i iskustva.

1.2.3. Strukturalistička teorija Džeroma Brunera

Osnovu Brunerove teorije, prema S. Španović (2003:65), predstavlja ideja da pojedinac sam otkriva i konstruiše znanje, bira, usvaja, organizuje i tumači informacije iz okruženja.

Samu suštinu učenja Bruner shvata kao usvajanje novih informacija, transformaciju znanja i proveru adekvatnih znanja. Ž. Bojović (2003:30) navodi da se Bruner u osnovi se slaže sa Pijažeovom stadijalnošću intelektualnog razvoja, ali da smatra da strukturu određenih predmeta treba predstaviti shodno učenikovom sagledavanju sveta i da Bruner preporučuje sledeći redosled reprezentacija;

a) akcioni - karakteriše ga akcija, tj. za ovaj oblik saznavanja koristimo se pokretima; izostaju mašta i reči; (ovaj oblik reprezentacije vezuje se za predškolski period);

b) ikonički - ovaj oblik saznavanja se temelji na mašti, na slikama i grafičkim prikazima koji zamenjuju pojmove, mada zamena nije adekvatna jer slika nije isto sto i definicija pojma; ikoničko saznavanje je zasnovano na percepciji iracionalnom "prepravljanju" percepcija, i najvisi stepen dostize između pete i sedme godine života kada dete najviše "misli" u slikama;

v) simbolički - odlikuje se sposobnošću pojedinca da koristi pojmove, da ih grupiše po kriterijumima, sređuje i posmatra iz više uglova; (ovaj vid reprezentacije se vezuje za mlade razrede osnovne škole).

Suštinu obrazovanja i intelektualnog razvoja uopšte, Bruner posmatra kroz razvoj različitih načina predstavljanja i zato smatra da obrazovanje mora da pomogne „prenošenje iskustava u čvršće sisteme označavanja i raspoređivanja" (Ž. Bojović, 2003:31)

U Brunerovoj teorijskoj koncepciji nastava podstiče kognitivni razvoj i razvoj sposobnosti učenika da konstruišu nova znanja, da ih integrišu sa već postojećim i da ih koriste. Ciljevi obrazovanja treba da su usmereni ka razvijanju sposobnosti za istraživanje novih informacija i znanja, a manje na pružanje gotovih činjeničnih informacija. Učenik ima aktivnu ulogu u procesu saznavanja i obrazovanja jer samostalno, na sebi prihvatljiv način stvara modele obrade informacija, postavlja hipoteze, prerađuje informacije i testira hipoteze. On ima svoju sliku sveta u kom živi a udžbenik, uz ostale odrasle osobe, treba da obezbedi podsticaje kojima će se omogućiti napredovanje učenika kao i intelektualno funkcionisanje za koje su deca sposobna na pojedinim razvojnim dobima.

Bruner je takođe mišljenja da postoje određene ideje koje se javljaju u svim naukama i da, ako ih učenik savlada u kontekstu jednog predmeta, lakše će ih razumeti i savladati u drugom predmetu, iako se u njemu javljaju u drugom obliku.

Bruner smatra da nijedno gradivo nije samo po sebi teško i da je zadatak autora udžbenika da to gradivo predstavi jezikom koji je prigodan učeniku i pri tom razlikuje tri sistema obrade informacija preko kojih ljudi konstruišu modele realnosti: akcija, slike i jezik. Dete počinje tako što se oslanja na naučene šeme, akcije, da bi vremenom ovom načinu dodalo sredstvo - sliku, koja je tu umesto događaja koji predstavlja. Konačno, ovom se pridodaje novi način obrade - prevođenje iskustva u sistem simbola no određenim pravilima. Efekti ovog razvoja su, po Bruneru, moć i sposobnost organizovanja informacija pomoću tehnika koje su integrisane i primenjive na veći broj problema. Da bi prevazišlo neposredno perceptivno i da bi prešlo na šire modele sredine, detetu je potreban sistem pomoću koga će da se koristi stvarima koje su udaljene prostorno, vremenski i kvalitativno se razlikuju od trenutne situacije. Jezik ima značajnu ulogu kao sredstvo saznavanja. Govor pomaže detetu prevođenje iskustava u simboličku formu. Kada jezik postane medijum za prevođenje iskustava stiču se uslovi da se dete oslobađa neposrednog. Jezik pomaže da nastanu produktivne kombinatorne operacije pa dete može da predstavi i ono što nije neposredno dato. (Prema S. Španović, 2003:69)

1.2.4. Teorija kognitivnog razvoja Vigotskog

L. S. Vigotski je postavio teoriju koja se može opisati kao teorija kulturnog razvoja. Vigotski naglašava socijalni kontekst u učenju. Postavljajući kulturno posredovanje u centar procesa kognitivnog razvoja, Vigotski naglašava značaj produkata kulture u procesu zajedničkog konstruisanja znanja u kom se dve aktivne strane razvijaju i zajedno deluju.

Prema S. Španović (2003:50), Vigotski se odlikuje idejama o kognitivnom razvoju uz naglašavanje formativne uloge socijalne interakcije i interakcije sa produktima kulture. Formativna uloga socijalne interakcije između odraslih i dece odražava se u ovladavanju kulturnim vrednostima u procesu komunikacije. U ovom kontekstu, udžbenik kao produkt kulture zauzima značajno mesto. U procesu obrazovanja odvija se socijalna interakcija koja ima suštinsku, konstruktivnu ulogu u razvoju saznanja. Po Vigotskom, svaka funkcija u kulturnom razvoju deteta pojavljuje se dva puta, prvo na socijalnom nivou, a kasnije na individualnom i prvo, među ljudima, a zatim "unutar deteta". Ovo se jednako odnosi na namernu pažnju, logičku memoriju i na formiranje pojmova. Uz interakciju sa odraslima, dete je u interakciji sa produktima kulture pa bi sadržaji obrazovnih programa i udžbenika trebalo da sadrže sistem naučnih pojmova. Posredovanje ovih sadržaja odvija se kroz socijalnu interakciju, stoga, ono što je bilo van deteta, spoljašnje, postaje kroz interakciju sa odraslima (pa i sa udžbenikom kao kompetentnim odraslim) unutrašnje, interpsihičko i tako podiže nivo psihičkog razvoja.

Obrazovanje je, po Vigotskom, jedan od izvora i uslova razvoja. Suština obrazovanja je da detetu omogući razvoj tako što će mu pomoći da stekne i razvije unutrašnje intelektualne operacije, tehnike i neophodne instrumente. Kako navodi S. Španović veliki značaj u teoriji Vigotskog zauzimaju strukturalni i instrumentalni aspekti sadržaja sistema znanja kao i usvajanje različitih tipova aktivnosti. „Na taj način dete će sticati različite puteve vlastitog razvoja i moći će da upravlja sopstvenom sudbinom“ (J.Đorđević,1990:79 u S. Španović, 2003:51).

Voljno ponašanje Vigotski povezuje sa znacima koji se kao spoljašnji posrednici premeštaju u unutrašnje simbole i tako stvaraju samoregulacioni sistem u ponašanju ličnosti. Znakovni sistemi, u okviru kojih je jezički sistem najvažniji, nastaju iz potreba komunikacije, posebno verbalne i nužan su uslov razvoja zajednice i pojedinca u njoj. Otuda znakovni sistem, a pre svega jezički sistem povezuje individualni i socijalni plan ponašanja. Kulturni razvoj počinje usvajanjem jezičkog sistema koji se primenjuje u

komunikaciji sa socijalnim okruženjem, a vremenom i za organizovanje individualnog ponašanja. Dakle, ono što je specifično u psihološkoj strukturi pojedinca, unutrašnji govor, sposobnost samosaznanja itd. nastaje samo unutar grupe i u socijalnom kontekstu. (S. Španović 2003:52)

V. Radomirović (2004) u svom pregledu nekih psiholoških osnova savremenih osnovnoškolskih udžbenika kaže da je Vigotski u svojoj teoriji ukazao na formativnu ulogu socijalne interakcije između odraslih i dece. Psihički razvoj ličnosti je ovladavanje kulturnim vrednostima, usvajanje socijalnog iskustva koje nastaje samo u procesu komunikacije. Znaci postaju obeležja za individuu zato što su obeležje i za druge osobe. Znak se najpre stvara za druge i tek kasnije kad dobije funkciju obeležja i odredi ponašanje premešta se iz spoljašnjeg sistema odnosa u unutrašnji. Vigotski i rast voljnog ponašanja povezuje sa spoljašnjim posrednicima-znacima, koji se interiorizacijom pretvaraju u unutrašnje simbole i postaju posrednici ponašanja ličnosti stvarajući najviši samoregulacioni sistem. Vigotski i razvoj mišljenja i govora stavlja u društveno-istorijski okvir. Učenje Vigotskog, još tridesetih godina ovog veka govori o važnosti školskog učenja za razvoj viših mentalnih funkcija. Učenje je samo onda dobro kad prethodi razvitku. Tada ono budi i izaziva ceo niz funkcija koje sazrevaju i nalaze se "u zoni narednog razvitka". Otuda je za obrazovanje i intelektualni razvoj deteta važnije znati šta ono može da reši uz malu pomoć i podršku nastavnika, nego proveravati šta već zna - šta uspeva bez ičije pomoći. (V. Radomirović, 2004:178)

Bojović (2003) navodi da se koncepcija Vigotskog temelji na tezi da učenje ne mora da bude pratilac razvoja (biološke zrelosti), ni da ide uporedo s njim, već da ide napred, da ga podstiče i ubrzava. Dalje, Vigotski je insistirao na primarnosti i nezamenjivosti jezika (govornog, a naročito pisanog) u procesu obrazovanja i razvoju viših mentalnih funkcija. Vigotski je uveo pojam zone narednog razvoja kao o zoni u kojoj se nalaze sve funkcije i sposobnosti deteta koje se još nisu razvile, ali se mogu aktualizovati saradnjom sa odraslima. Dakle, prema Vigotskom funkcija udžbenika je „da pomogne učeniku da usavršava postojeće i razvija nove strukture, tj da bude usmeren na budući učenikov razvoj“. (Bojović, 2003:33,34)

1.3. DEFINISANJE OSNOVNIH POJMOVA

Tema koju smo izabrali za istraživanje je veoma kompleksna i zahteva sistemni pristup proučavanja.

Centralni pojmovi koji će se u ovom radu razmatrati i koje ćemo definisati su: **udžbenik i rodna senzitivnost** odnosno *nevidljive prepreke, indirektna diskriminacija na osnovu pola, pol i rod, rodne uloge, rodna ravnopravnost* kao pojmove koji se odnose na pojam rodna senzitivnost i koji ovaj pojam bliže objašnjavaju.

Svaki pojam, ponaosob, biće definisan na osnovu odgovarajuće literature.

1.3.1. UDŽBENIK

Udžbenik se u pedagoškoj i didaktičko-metodičkoj literaturi koju smo proučili, uglavnom definiše kao obavezna školska knjiga i osnovno nastavno sredstvo.

Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima iz 1978. god u članu 2. udžbenik definiše kao knjigu koja je osnovno nastavno sredstvo za upotrebu u osnovnoj, srednjoj, višoj školi i fakultetu, čiji je sadržaj određen nastavnim planom i programom i planom udžbenika. Udžbenik se zasniva na naučno-stručnim, pedagoško-psihološkim, didaktičko-metodičkim, jezički, grafičko-tehničkim i drugim zahtevima utvrđenim koncepcijom udžbenika i primeren je psihofizičkom uzrastu učenika. (dostupno na www.parlament.sr.gov.yu)

U *Predlogu Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima* Vlade Republike Srbije iz jula meseca tekuće godine udžbenik se definiše kao osnovno i obavezno didaktički oblikovano nastavno sredstvo, u bilo kom obliku ili mediju, koje se koristi u obrazovno-vaspitnom radu za sticanje znanja, veština, umenja i razvoj intelektualnih sposobnosti učenika, čiji su sadržaji utvrđeni nastavnim planom i programom i koji je odobren u skladu sa ovim zakonom. (dostupno na www.parlament.sr.gov.yu).

Vladimir Poljak daje sadržajno određenje pojma udžbenik na osnovu bitnih obeležja udžbenika. Tako izvedena definicija bi glasila: Udžbenik je *osnovna školska knjiga, didaktički oblikovana, pisana na osnovu propisanog nastavnog plana i programa koju učenici gotovo svakodnevno upotrebljavaju u svom školovanju radi obrazovanja odnosno samoobrazovanja.* (V.Poljak, 1980:29)

U *Pedagoškom leksikonu* udžbenik se određuje kao osnovna i obavezna školska knjiga, koncipirana prema važećem nastavnom planu i programu, i didaktičko-metodički i likovno-grafički priređena za samostalno učenje (Pedagoški leksikon 1996: 522).

Prema *Grandiću* (2001) udžbenik je dinamično radno nastavno sredstvo i poseban tip školske kompleksne knjige, koja - organski ugrađena u nastavni proces - ima višestruku funkciju pomaganja optimalnog razvoja učenika i neposredno sudeluje u živoj uzajamnoj komunikaciji između učenika, nastavnika i nastavnih sadržaja. Grandić takođe navodi da je udžbenik ogledalo pedagoških koncepcija o nastavi i da je u savremenoj nastavi najpotpuniji i najsystematičniji kurs osnova date naučne oblasti, ali i da kao takav ne pretenduje da bude alfa i omega naučne oblasti.

Nekoliko određenja udžbenika dao je i *Malić* u svojoj knjizi *Koncepcija savremenog udžbenika*. Malić kaže: "Udžbenik je knjiga u kojoj se znanstveni ili stručni sadržaji prerađuju na poseban način, prema određenim pedagoškim, psihološkim i didaktičko-metodičkim načelima, pa takva »didaktička aparatura« postaje bitnom odrednicom knjige koja pretendira u naziv udžbenika". Dalje navodi „...samo ona knjiga u kojoj su znanstveni ili stručni sadržaji korisniku posredovani posebno uređenim didaktičkim instrumentarijem, zavisno od ciljeva odgoja i obrazovanja, psihofizičke zrelosti osobe kojoj je knjiga namijenjena, posebnih zadataka nastavnog plana i programa ili škole — tek takva knjiga postaje udžbenik, bilo kao izvor znanja u procesu odgoja i obrazovanja, bilo pak kao sredstvo za samostalan rad, za samoodgoj i samoobrazovanje“ (J. Malić, 1986:7). Autor takođe podseća da je udžbenik najstarije i najklasičnije nastavno sredstvo. (Isto, 19)

Bojović udžbenik određuje kao jedno od sredstava pomoću kojeg se, kroz sticanje znanja, razvijaju sposobnosti učenika, počevši od senzornih i praktičnih, pa do izražajnih i intelektualnih, predstavlja ujedno i jedan od značajnih činilaca koji učestvuje u formiranju jedne mnogostrano razvijene ličnosti koja treba da se, na adekvadan način uklopi u život i rad sredine koja je okružuje...Udžbenik je prvi korak ka konkretizaciji Nastavnog plana i programa, odnosno njima predviđenih obrazovnih sadržaja koje učenik treba da usvoji. (Ž.Bojović, 2003:7,9)

Ivić i saradnici/e kažu da je udžbenik kulturni proizvod u kome je predstavljena osnovna struktura neke oblasti znanja ili deo te strukture predviđen za određeni uzrast odnosno razred. Dakle u njemu je dat osnovni sistem pojmova koji čini srž neke oblasti znanja. Po tome se udžbenik razlikuje od drugih žanrova knjiga (ili proizvoda u nekom drugom mediju) koji se odnose na tu istu oblast znanja, kao što su monografije, studije, enciklopedije, hrestomatije, popularne publikacije i sl. (2008:26). Isti autori daju sledeću

definiciju udžbenika: „Udžbenikom se može smatrati svako nastavno sredstvo (ili kombinacija nastavnih sredstava) koje sadrži sistematizovana znanja iz neke oblasti koja su didaktički tako oblikovana za određeni nivo obrazovanja i određeni uzrast učenika da imaju razvojno-formativnu ulogu i učestvuju u izgradnji učeničkih znanja2. (Isto:27)

1.3.2. RODNA OSETLJIVOST (SENZITIVNOST)

Izvori i literatura koji određuju pojmove koji se odnose na rodnu senzitivnost bili su nam dostupni uglavnom u elektronskom obliku i na internetu. Autori/ke štampanih izvora koje smo proučili određujući osnovne pojmove pozivali/e su se na elektronske izvore na koje se i mi pozivamo.

Rodna osetljivost (senzitivnost) prema Rečniku termina o ravnopravnosti žena i muškaraca: 100 reči o ravnopravnosti, definiše se kao bavljenje i uzimanje u obzir rodne dimenzije odnosno bilo kog aspekta bilo koje problematike koji se tiče roda/razlika u životima žena i muškaraca.

Na internet adresi www.radnapraksa.skupstinavojvodine.sr.gov.yu rodna senzitivnost se definiše kao svest o različitosti potreba, uloga, odgovornosti i ograničenja muškaraca i žena.

Nevidljive prepreke prema Rečniku termina o ravnopravnosti žena i muškaraca: 100 reči o ravnopravnosti jesu stavovi ili tradicionalne predrasude, norme i vrednosti koje sprečavaju osnaživanje i puno učešće žena u društvu (1998:39). Smatramo ovaj pojam značajnim jer ukoliko udžbenik prenosi stavove ili tradicionalne predrasude, norme i vrednosti možemo ga okarakterisati kao nevidljivu prepreku.

Indirektna diskriminacija na osnovu pola –

Kada zakon, propis, politika ili praksa, koja je naizgled neutralna, ima disproportionalno štetan uticaj na pripadnike jednog pola, osim ukoliko takav različit tretman nije opravdan objektivnim faktorima (Direktiva Saveta 76/207 od 09/02/76, OJ L 39).

Pol i rod

Prema Rečniku termina o ravnopravnosti žena i muškaraca: 100 reči o ravnopravnosti **pol** se definiše kao „Biološke karakteristike kojima se ljudska bića određuju kao žene i muškarci“. (100 reči o ravnopravnosti: Rečnik termina o ravnopravnosti žena i muškaraca 1998:56)

Prema istom izvoru, **rod** se definiše kao „koncept koji se odnosi na društvene razlike koje postoje između muškaraca i žena, a koje su naučene, podložne promenama tokom vremena i variraju u okviru i među različitim kulturama.“ (Isto 1998:21).

Na internet adresi www.radnapraksa.skupstinavojvodine.sr.gov.yu data je sledeća definicija pola: biološke razlike muškaraca i žena, univerzalne, očigledne i uglavnom nepromenljive.

Rod je, prema istom izvoru: - društveno konstruisane uloge i odgovornosti koje se pripisuju muškarcima i ženama u određenoj kulturi i na određenoj teritoriji, a koje socijalna struktura podržava. Rodne uloge se uče i vremenom menjaju.

Na internet stranici www.e-jednakost.org.rs u cilju objašnjenja zašto govorimo o rodnoj a ne polnoj ravnopravnosti pol i rod se definišu na sledeći način:

„Ljudi se uglavnom rađaju kao osobe ženskog ili muškog *pol*a (eng. Sex). Kada govorimo o polu, govorimo o njihovim biološkim (telesnim karakteristikama). Muška i ženska tela se razlikuju i imaju različite uloge u procesu reprodukcije. Ova biološka razlika između žena i muškaraca postoji u svim vremenima i na svim geografskim dužinama, bez obzira na uslove života, socijalni status, etničko ili rasno poreklo.

Dugo vremena se verovalo da ova biološka razlika (pre svega različita uloga muškaraca i žena u procesu reprodukcije, ali i druge telesne razlike), presudno određuje dalje uloge muškaraca i žena u životu. Tako je npr. podela poslova na muške i ženske ili razlika u statusu žena i muškaraca u zajednici, smatrana prirodnom, tj. odgovara prirodnim ulogama muškaraca i žena (žena rađa decu, pa je prirodno da se ona o njima stara, muškarac je fizički jači pa je prirodno da bude glava porodice, da više zarađuje i donosi ključne odluke u zajednici)

Za razliku od pola, **rod** (eng. Gender) je društveno oblikovanje biološkog pola žena i muškaraca. Pokazuje na koji način jedno društvo vidi ulogu žene i muškarca i odnosi se na čitav spektar ideja i očekivanja koji se tiču tih uloga. Ova očekivanja odnose se na to kako žene i muškarci treba da izgledaju, kako da se ponašaju u određenim situacijama, tj. određuju tipično ženske i tipično muške karakteristike i sposobnosti. Ove ideje i očekivanja su naučeni, odnosno stečeni u porodici, školi, pod uticajem medija, verskih ideologija, u kulturnim i drugim institucijama.

Rod je dinamična kategorija koja se menja u različitim vremenskim periodima i razlikuje se od jedne kulture do druge, od jedne društvene grupe do druge, čak i u okvirima jedne iste kulture i unutar samo jedne religije, kraja ili grada. Muškarci i žene u Beogradu, žive drugačije nego muškarci i žene u Africi, različite starosne generacije žena i muškaraca

ponašaju se na različite načine (različito se oblače, imaju različite stavove o tome šta priliči ženama, a šta muškarcima i sl.)“ (dostupno na www.e-jednakost.org.rs)

Rodne uloge su na internet stranici www.e-jednakost.org.rs definisane kao zbir karakteristika, načina ponašanja, stavova, aktivnosti, normi, obaveza i očekivanja koje određeno društvo ili kultura dodeljuje i zahteva od osoba s obzirom na njihov propisani pol. To su uloge koje su pripisane ženama i muškarcima na osnovu kulturnih normi ili tradicije. Najčešće, rodne uloge nisu zasnovane na biološkim ili fizičkim predispozicijama, već su rezultat stereotipa i pretpostavki šta žene i muškarci mogu i treba da rade. Rodne uloge postaju problematične kada čitavo društvo pripisuje veću vrednost ulogama jednoga roda - najčešće muškarcima. (preuzeto iz Gender Mainstreaming in Practice: A Toolkit, UNDP Bratislava 2007)

Dakle ljudi se rađaju kao pripadnici/ce muškog ili ženskog pola, ali se uče da budu dečaci i devojčice, žene i muškarci. Rodna pravila usvajaju se od kulture, roditelja, vršnjaka, škole, medija, običaja, religije, tržišta, umetnosti. Ovo naučeno ponašanje sačinjava rodni identitet i određuje rodne uloge. Iako je uobičajeno da se govori isključivo o ženskom i muškom polu u ženskom i muškom rodu, u stvarnost se rodni identiteti ne mogu tako lako objasniti i prikazati. Jedan broj ljudi rađa se bez jasno određenih polnih karakteristika (intersex osobe), a čitave grupe ljudi različito definišu svoje rodne identitete (transrodne osobe). Zato se danas često govori o trećem rodu ili se koristi zajednički termin transrodne osobe, čime se promovise postojanje različitih načina iskazivanja rodnih/polnih identiteta koji su drugačiji od tradicionalnih.

Prema Rečniku termina o ravnopravnosti žena i muškaraca: 100 reči o ravnopravnosti **rodne uloge** se definišu kao grupa običaja koji se odnose na aktivnosti i ponašanje pripisano ženama i muškarcima, koji se prenose i održavaju na način opisan pod „Rodnim ugovorom“. (100 reči o ravnopravnosti: Rečnik termina o ravnopravnosti žena i muškaraca 1998:33)

Rodna ravnopravnost

(Gender Equality) podrazumeva ravnopravnu vidljivost, osnaženost i učešće oba pola u svim sferama javnog i privatnog života. Rodna ravnopravnost je suprotna rodnoj neravnopravnosti, a ne rodnim razlikama i njen cilj je da promovise puno učešće žena i muškaraca u društvu. (preuzeto iz Gender mainstreaming - Conceptual framework, methodology and presentation of good practices, Final report of activities of the Group of Specialists on Mainstreaming). Prema Rečniku termina o ravnopravnosti žena i muškaraca:

100 reči o ravnopravnosti rodna ravnopravnost je definisana kao: „Koncept koji znači da sva ljudska bića imaju slobodu da razvijaju lične sposobnosti i prave izbore bez ograničenja nametnutih strogim rodnim ulogama; da se različito ponašanje, želje i potrebe žena i muškaraca u jednakoj meri uzimaju u obzir, vrednuju i podržavaju.” (1998:36)

1.4. OSVRT NA ISTORIJAT

- Emancipacija udžbenika i emancipacija žene-

1.4.1. ISTORIJA UDŽBENIKA

Istorijat udžbenika bi se mogao posmatrati kroz prizmu istorije nastanka knjiga uopšte, budući da je „svekoliko znanje i iskustvo, koje je bilo uzrok i posledica razvoja civilizacija i društava prenošeno upravo knjigama“. (J.Malić,1986:5)

Istorija knjige datira više od 7 000 godina. Tokom tog vremena menjala je svoj oblik, zavisno od materijala od kojeg je izrađivana i od načina pisanja i umnožavanja tog materijala.

Prve prave knjige pojavile su se na Istoku. Najstarije kineske knjige bile su sastavljene od bambusovih daščica, a kasnije su ih zamenili svici od svile. Stari Babilonci, Asirci i Persijci utiskivali su drvenim štapićem znakove u mekane glinene pločice, koje su zatim sušili i pekli.

Stari Egipćani pisali su na drvenim i kamenim pločama, te na svicima papirusa od kojih je najstariji sačuvani primerak star preko 5000 godina. Sredinom 5. veka, pergament je zamenio papirus. Pergament se pravi od ovčije ili kozije kože. Listovi od tog materijala, ispisani su na jednoj strani, sečeni da budu iste veličine, a potom su na jednom kraju spajani kožnim kopčama i povezani u knjige.

Kada su antičke civilizacije izumele pismo, koristili su gotovo sve na čemu se moglo pisati kao podlogu.

Grci i Rimljani preuzeli su svitke papirusa i koristili ih sve do 1. veka, kada su se pojavile prve knjige u današnjem smislu reči, tzv. kodeksi. Te su se knjige sastojale iz više komada pergamenta jednake veličine, koji su savijani na sredini i spajani kožnom kopčom.

Međutim, iako su tekstovi posebno napravljeni u obrazovne svrhe napisani su još u antičkoj Grčkoj, knjige nalik na današnje prvi put su napravljene, u srednjem veku. Srednjovekovne knjige su većinom bile Biblije, propovedi i ostali verski spisi. Iza toga su

se pojavile i knjige s područja prava, medicine, prirodnih nauka, a još kasnije i nekoliko letopisa i romana. Najveći broj knjiga u srednjem veku pisan je na latinskom jeziku

Nakon prelaska sa pisanja rukom na štamparski proces, pojavom štamparske mašine, koji se stalno poboljšavao, ova se tehnika proširila po celoj Evropi, pa je počela masovna proizvodnja knjiga, što je bio jedan od glavnih uzročnika Reformacije i kasnijeg Prosvetiteljstva. Znanje je tako u Evropi prestalo pripadati privilegovanima, te postalo svakome pristupačno javno dobro. Knjige štampane u prvom periodu evropskog štamparstva (do 1500. god.) nazivaju se inkunabule. (dostupno na <http://wikipedia.org>)

Dakle, istorija samih udžbenika nije tako duga kako bi se očekivalo s obzirom na dugu istoriju nekih oblika školstva i upotrebe knjiga.

Korene modernih udžbenika možemo naći u standardizaciji koja je verovatno nastala pojavom štamparske mašine. Sam Johan Gutenberg u 15. veku štampao je izdanja "Ars Minor" a i školskih knjiga, odnosno gramatiku Latinskog jezika Aleiusa Donatusa. Prve udžbenike koristili su tutori i učitelji, najčešće za podučavanje alfabeta. (dostupno na <http://wikipedia.org>)

Prema A. Mijatoviću, udžbenik kao posebno oblikovana i štampana knjiga pojavila se tek 1776. god. To je bila prva školska knjiga „Dečiji prijatelj“ u kojoj je utemeljena ideja početnice i čitanke, ali i niz drugih sadržajnih elemenata koji se mogu označiti namerom sticanja raznih znanja.

Obavezno obrazovanje i kasniji razvoj školstva u Evropi, dovodi do štampanja mnogih standardizovanih tekstova za decu. Udžbenici postaju primarno sredstvo podučavanja tek tokom 19. veka.

Treba reći da se kroz istoriju, od svojih početaka do danas, udžbenik menjao. U početku, udžbenik je tekstualno opredmetio nastavne predmete u saglasnosti sa odgovarajućim naučnim sistemom prevedenim u nastavni predmet.

Struktura i funkcija udžbenika zapravo prate obrazovni sistem, odnosno kako su ciljevi i zadaci obrazovanja dobijali nove dimenzije tako se ta inovativnost odražavala na udžbenike. Tako je tradicionalna škola u prvi plan stavljala materijalne zadatke – sticanje znanja i zapostavljala razvoj sposobnosti i veština. Učenje iz udžbenika, uglavnom se svodilo na viščasovno čitanje i reproduktivno ponavljanje sadržaja a i način pisanja odnosno jezik udžbenika nije bio primeren učenicima/cama.

Savremenu školu karakteriše težnja da se učenici/ce upućuju na samorad, na sticanje sposobnosti i veština. Samim tim, u naučnim krugovima savremeni udžbenik je predmet polemika i istraživanja sa ciljem njegovog permanentnog usavršavanja i poboljšavanja.

1.4.2. ISTORIJAT KONCEPTA JEDNAKIH MOGUĆNOSTI

Ideja čije je vreme došlo

Društvo se u svakom trenutku bivstvovanja jasno određuje prema prisutnim pojavama i fenomenima, konstrušući poželjne i nepoželjne esencije, koje se vaspitanjem i obrazovanjem prožimaju kroz pojedinačne ličnosti građana. Prenošenje i razvoj poželjnih osobina, sposobnosti, znanja građana kroz vaspitanje i obrazovanje utiče na dalji razvoj društava i civilizacija poput spiralnog kontinuuma. Povećavanjem svesti i saznatosti, povećavaju se obrazovni zahtevi a samim tim i uloga i funkcija obrazovanja i vaspitanja. Obrazovni sistem je refleksija, uzrok i posledica: odnosa društva prema građanima i građankama, očekivanja i odgovornosti koje postavlja pred građanke i građane i položaja pojedinih grupa građanki i građana unutar društvene strukture. Ravnopravnost polova kojoj teže savremena društva se jasno ogledava u stepenu prisustva ravnopravnosti u pristupu i mogućnostima u okvirima sistema vaspitanja i obrazovanja.

Budući da u ovom radu nastojimo odgovoriti na pitanje *šta reflektuje udžbenik* kao osnovno obrazovno sredstvo, odnosno za kakve uloge naš obrazovni sistem posredstvom udžbenika priprema njegove mlade naraštaje, kakav položaj namenjuje kojim grupama, prenoseći im putem udžbenika eksplicitne i implicitne poruke, smatramo da je korisno osvrnuti se na istorijsku perspektivu vaspitanja i obrazovanja, pre svega žena. Pregled pedagoških shvatanja o vaspitanju i obrazovanju žena na koji se u svom radu pozivam dao je prof. Svetozar Dunderski.

1.4.2.1. *Vaspitanje i obrazovanje žena kroz istoriju*

Počev od prvih pisanih tragova postojanja ljudske civilizacije, "...strah od žene neprestano se širio tokom razvoja ljudskog društva i rezultirao uskraćivanjem svih mogućih njihovih prava, naročito u poređenju sa muškarčevim". (Dunderski, 2003:5)

I Homer i Hesiod – dijametralna različitost pogleda na ženu

Antički Grci ranog perioda nisu imali pisane istorijske podatke, već samo pesničku usmenu tradiciju. Homer i Hesiod su ne samo veliki pesnici antičke Grčke već i najznačajniji vaspitači grčkog naroda svoga vremena. Njihova dela koja su se prenosila bilo pismeno bilo usmeno predstavljaju svojevrstne vaspitne sisteme. Ipak, hijerarhije vaspitnih vrednosti u vaspitnim sistemima, dijametralno su različiti.

Homer, autor Ilijade i Odiseje, u svojim delima veliča kult ženske lepote. Homerova žena se odlikuje brojnim vrlinama – dobrotom, pameću, razboritošću,

krotkošću, staloženošću itd. To je žena – „prauzor velike dame“ . Žena se u Homerovo vreme viteškog doba poštuje i ceni, u porodičnom okruženju gde je vaspitni značaj uzora izuzetan, žena zauzima počasno mesto.

Hesiod, međutim, peva o Pandori, ženi koja je uzrok svih zala na svetu. Promovišući nepoverenje prema ženama, daje im epitet opasne, razbludne. Mitovi u to vreme imaju poseban značaj u prenošenju istorije antičkih Grka, te je važno pomenuti položaj ženskih likova u mitskom životu. Žene koje Hesiod pominje su *muze* (njih 9) koje postoje samo da bi svojim umećem radovala bogove u časovima odmora i zabave, dakle da bi *ugađale* bogovima.

II Žene u Atini – podređenost kao izvesnost

Atinjanke, gotovo da nisu imale nikakva prava. Jedino pravo koje je na neki način postojalo je ono u vezi sa religijom i mitovima. U najrazvijenije doba Atine, žena je bila podređena na svim nivoima življenja. Negativizam prema ženi je dostigao vrhunac kod Aristotela. Žena je bila kao deo nameštaja. Atinjanke su učene samo domaćim poslovima, ženskim ručnim radovima. Vežbale su se igranju, pevanju a samo u izuzetnim slučajevima čitanju, pisanju, računanju, dakle njihovo fizičko i intelektualno vaspitanje je bilo zapostavljeno.

Osnovna funkcija žene je bila da svom mužu rađa decu – sinove kao društveno poželjan cilj. U grčkom polisu, sadržaji vaspitanja i obrazovanja su se odnosili na pripremu za tačno određene društvene uloge: žena za ulogu majke i domaćice, muškarac za ulogu aktivnog društvenog, intelektualnog, političkog činioca.

Zanimljivo je to da su najobrazovanije žene u Atini bile hetere- budući da su Atinjani od njih tražili osim zabave i seksualnih zadovoljstava i intelektualni doživljaj. One su bile jedine žene koje su se uslovno rečeno institucionalno obrazovale, jer su „u školi za bludnice“ gde su se učile umeću svog zanata, dobijale i intelektualno obrazovanje na nivou višeg obrazovanja.

III Platon – prva ideja o ženskoj emancipaciji

Platonova osnovna pretpostavka jeste da su muškarac i žena ravnopravni. Platon vodi računa o vaspitanju ženske populacije, jer žene predstavljaju polovinu ukupnog stanovništva jedne države. Uvideo je značaj vaspitanja na ranom uzrastu. Duboko uveren da ženama nije mesto samo u porodici i domaćinstvu, tražio je da se i one uključe u društveni život i u odbranu zemlje, što implicira i odgovarajuće vaspitanje i obrazovanje. Profesor Dunderski navodi da po Platonu: ”Ne postoji poziv koji može obavljati isključivo

muškarac ili žena, mada Platon uviđa da njihove prirodne snage nisu jednake i istovetno pogodne za pojedini poziv i delatnost.” (Dunđerski, 2003:57)

U istoriji pedagoških shvatanja o vaspitanju žena Platon zauzima jedno od počasnih mesta. Međutim, njegov veliki učenik Aristotel nije ga u tome sledio. Naprotiv, poznato je Aristotelovo potcenjivanje ženske prirode. “Aristotel je, pozivajući se na prirodu, u ženi video biće nižih dispozicija i mogućnosti, kome je mesto u kući i kome je, shodno tome, potrebno takvo vaspitanje. U tome je on daleko iza Platonove ideje o ženskoj emancipaciji.” (Isto:65)

IV Hrišćanski teolozi o ženi

Već s početkom širenja, iako diskretno prisutna, hrišćanska crkva je imala uticaja na tadašnju civilizaciju. Na početku se činilo da je naklona ženama, ali stvarnost biva potpuno drugačija. Žene su izgubile pravo na kako takvo vaspitanje. Najveći hrišćanski teolozi propovedali su čistotu, devičanstvo, odsustvo bilo kakvog uživanja naročito seksualnog pri čemu je opasnost od primamljivosti žene velika. Iz toga proističe potcenjivanje žena od strane ranih hrišćanskih mislioca, potcenjivanje i ograničavanje prava na vaspitanje i obrazovanje žena. Nauka i umetnost nisu bile sastavni deo vaspitno obrazovnih sadržaja žena, jer je ženama bio namenjen život u devičanstvu ili u hrišćanskom braku, život pokorne sluškinje muškarca (boga, oca, muža).

V Učitelj žena Petar Abelar

Petar Abelar je bio pesnik, filosof, logičar, humanist i predavač koji je završio manastirsko školovanje. Njegovi napori su išli u smeru pomirenja hrišćanstva sa logikom, dijalektikom, sa istinama uma ali je njegovo učenje osuđeno. S Dunđerski navodi da: “U istoriju obrazovanja Abelar ulazi najviše zahvaljujući organizaciji rada u svojoj školi, koja se zasnivala na tesnoj vezi učitelja i učenika iz čega su nešto kasnije proistekli oblici univerzitetske nastave (predavanja i seminari).” (Dunđerski, 2003:113)

Razlog zašto smo Petra Abelara izdvojili za ovaj prikaz istorije vaspitanja žena je upravo taj što on nije bio tipičan predstavnik srednjovekovnog hrišćanstva, što dokazuju njegove tvrdnje da žena i u obrazovanosti može da prevaziđe muškarca, i zahtevi da se “i ženama pruži mogućnost za što solidnije obrazovanje putem angažovanja kvalitetnih kućnih učitelja i putem dobrih manastirskih škola”. (Isto:114)

IV Tomas Mor – porodični univerzitet koji iznedrava najučeniju ženu Evrope XVI veka

Tomas Mor je značajan kao najveći predstavnik engleskog humanizma, borac za ženska prava i žensko obrazovanje. Smatrao je da „...u odnosu na učenost, razlika među polovima nema nikakvog značaja... Oni (muškarac i žena) oboje imaju isti razum kojim se

razlikuju od životinja. Stoga su oboje podjednako sposobni za studije kojima se usavršava i oplođuje razum kao što se oplođuje njiva na koju bi se bacila setva dobre nastave“.

(Isto:88)

Vaspitanici i vaspitanice u njegovom porodičnom univerzitetu su učili/e jezike, logiku, filozofiju, teologiju, matematiku, astronomiju, umetnost. Takođe je stavljan akcenat i na razvoj moralnih vrlina.

Profesor Svetozar Dunderški navodi da „niko pre Tomasa Mora nije na takav način govorio o ženama i njihovom vaspitanju.“ (Isto:94) priznajući im ravnopravnost sa muškarcima i dajući im praktičnu mogućnost obrazovanja.

V Huan Luis Vives

Pored Tomasa Mora, Vives zauzima značajno mesto u istoriji pedagogije kao progresivni mislilac, borac za reformisanje vaspitanja žena.

Vives je bio žestoki pobornik vaspitanja ženske dece. Pridavao je ženi važnu ulogu u porodici, koju žena može da obavlja uz dobro vaspitanje pri tom ne misleći samo na obrazovanje koje se odnosi na kućne poslove već i na šire obrazovanje.

VI Jan Amos Komenski

Komenski je čitav život proveo kraj žena - sestara, supruga, ćerki i svoje poglede na vaspitanje izlagao je uvek imajući u vidu vaspitanike oba pola. Smatrao je slično Platonu, da je ženama kako navodi Dunderški “otvoren svaki put u vaspitno-obrazovnom sistemu, što znači i put prema bilo kojoj profesiji shodno njihovim sklonostima i sposobnostima” (Isto:177)

Pri tome, Komenski nije samo podrazumevao da je obrazovanje pravo sve dece (oba pola) već i da nadzor nad školama i puno učešće u obrazovnom sistemu “treba poveriti najozbiljnijim muškarcima i ŽENAMA”. To je njegova vizija pansofijske i panpedijske polne ravnopravnosti.

U po prvi put u istoriji pedagogije zaokruženom didaktičkom sistemu, koji Komenski nije zamislio kao didaktički i pedagoški sistem samo za muškarce, žena je kao subjekt i objekt vaspitanja ugrađena u potpunosti.

Dakle, već za života Komenskog, njegove progresivne pedagoške i didaktičke ideje počele su da ostavljaju dubok trag u školskoj praksi obrazovanja devojaka i obrazovanja uopšte.

“Ipak, proći će još puno godina dok žena i u teoriji i u praksi ne ostvari potpuno pravo na obrazovanje i napredovanje po sopstvenom izboru, kao jedan od osnovnih pokazatelja ostvarenja njene ravnopravnosti uopšte i kao najvažniji pokazatelj stepena demokratičnosti svakog društva.” (Isto:183)

VI Počeci školovanja ženske dece u Srbiji

Srbija je prvi opšti Zakon o školama dobila 1844. godine. Ovim Zakonom dobijen je prvi školski sistem, a od posebnog je značaja što se njime prvi put zakonski pominje obrazovanje ženske dece.

Godine 1846. izdat je prvi zvanični akt o organizaciji vaspitno obrazovnog rada u ženskim osnovnim školama, čime su definisani sadržaj, organizacija i zadaci njihovog rada.

Promovisanju obrazovanja ženske dece u Srbiji, značajan doprinos je dao Dositej Obradović, govoreći da ženska deca kao buduće majke, s obzirom na njihovu veliku odgovornost u vaspitanju dece moraju biti obrazovane i da napredak društva ne može biti izvestan ukoliko polovina stanovništva (žene) ostanu „u prostoti i varvarstvu“.

Početak četrdesetih godina 19. veka nastaje inicijativa da se osnuju devojačke škole u Beogradu, Šapcu, Kragujevcu i Smederevu, ali se najpre osniva Beogradska devojačka škola.

Međutim, položaj žene u Srbiji je bio istovetan položaju žena u drugim patrijahalnim društvima – njena uloga je bila da se brine o mužu i ukućanima, te je i obrazovanje ženske dece bilo organizovano shodno takvoj društveno nametnutoj ulozi.

Ženskoj deci nije bilo dozvoljeno da pohađaju škole posle navršene desete godine, dakle za razliku od muškaraca, nije im bilo dozvoljeno da nastave dalje školovanje. Osnovni sadržaji u ovoj školi su: čitanje, pisanje, računanje i ručni rad. Muškarci su međutim imali i srpsku gramatiku, zemljopis, srpsku istoriju i stilistiku. Postojale su i preporuke za izdavanjem drugačijih udžbenika za devojčice, za one predmete koje su izučavali i dečaci i devojčice, kao i preporuka za drugačijim metodama poučavanja.

Nastavni program za prva tri razreda je bio uži za žensku decu, ali su ženska deca tri razreda pohađala šest godina, odnosno po dve godine za svaki razred (muška četiri). Time se jasno izražavao stav o slabijim intelektualnim mogućnostima ženske dece.

Tome dodajemo i to da je obrazovanje žena imalo moralnoreligiozni karakter, da je naročita pažnja bila pridavana ručnom radu, što ukazuje na zadatak i funkciju obrazovanja ženske dece: priprema za što bolje obavljanje uloge majke i domaćice.

1.4.2.2. *Ukratko o položaju žena kroz istoriju*

ili

Vaspitanje i obrazovanje,

uzrok ili posledica nejednakog položaja polova u društvu?

Kao što smo mogli uočiti iz prethodnog pregleda pedagoških misli o vaspitanju i obrazovanju žena, gotovo svi antički filozofi opravdavali su nejednak socijalan i pravni položaj između žene i muškarca činjenicom da se pojedinac treba podrediti blagostanju zajednice, te nejednakom podelom talenata i mogućnosti. Žena se posmatrala kao "prirodom dato" biće niže vrste.

Položaj žena u društvu u periodu kada crkva biva najuticajniji element društva, takođe nije bio na ravnopravnom nivou. Razvoj monoteizma, predstave o jednom Bogu, uopšte se ocenjuje kao napredak čovečanstva prema apstraktom razmišljanju. Međutim, ovaj proces se dešavao pod jakom oznakom patrijarhata, tako da se i u simbolima hrišćanske, jevrejske i muslimanske religiozne predstave sveta nalazi podređena uloga žene.

Razvojem kapitalističkog produkcijskog rada mesto zaposlenja i mesto stanovanja sve više su bili odvojeni. Ovo je dovelo do nove definicije podele rada među polovima. Žena se definisala primarno kao supruga i majka, čiji je rad u porodici omogućavao i osiguravao uspeh muškarca van kuće. "Porodica" se posmatrala kao područje socijalne komunikacije i reprodukcije izvan sfere plaćene delatnosti, koje se zadržavalo samo za supružnika i decu. Žene su bile "rasterećene" rada u plaćenju delatnosti, a za uzvrat tome žena je trebala u porodici da stvori privatno i intimno utočište, koje je harmonično dopunjavalo vanjski poslovni svet konkurencije za novac i moć.

Građansko društvo nije ženama dozvoljavalo da budu direktni konkurenti u proizvodnom procesu. One su jednostavno isključivane iz procesa donošenja mnogih ekonomskih, političkih, pa čak i privatnih odluka. Imale su ograničene mogućnosti školskog vaspitanja, nisu raspolagale svojom imovinom, nisu mogle potpisivati ugovore ili se zaposliti bez saglasnosti supruga. U socijalnom pravu pri razvodu i dobivanju starateljstva nad decom bile su izuzetno oštećene. Ali, zakonom je istovremeno bila stvorena osnova da se radnicama isplaćuju najniže plate, te da se njihov rad iskorišćava.

(dostupno na www.dadalos.org)

Svaka epoha i civilizacija, ima svog vrača, mudraca, mislioca, filozofa, svetog oca. Ne može se osporiti uticaj njihovih dela i misli na ondašnju ili potonju stvarnost. Uvidom u njihova dela ili analize njihovih dela, ali i spise koji svedoče o više vekovnom podređenom položaju žene u patrijahalnom društvu, mogu se jasno uočiti paralele, sličnosti ako ne i jednakosti. Tek neznatan broj hrabrih (opet muškaraca, jer žene nisu bile ni u poziciji da se njihov glas čuje) usudio se da govori i promoviše u teoriji i praksi ravnopravnost polova.

Neravnopravnost počinje od samog rođenja (želja da se rodi sin), nastavlja se u detinjstvu kroz vaspitanje i pripremu za “ženske” poslove, odabiranje “ženskih” škola. Brak često postaje oblik degradacije žene (umesto afirmacije i potvrđivanja), žena je često zarobljenik porodice i porodičnih odnosa, nekada trpi i direktno nasilje u porodici. U društvu se nastavlja potiskivanje žene u ekonomskoj sferi (teže zaposlenje, slabije plaćena radna mesta, zlostavljanje na poslu), političkoj i kulturnoj oblasti.

I iako se danas govori o značajnom pomaku u emancipaciji žena, još uvek postoje područja gde se, kako dr Ivan Šijaković kaže: “žena nalazi u podređenom, ugroženom pa i u potpuno nehumanom položaju. Mnoštvo tradicionalnih i patrijarhalnih društva i društvenih grupa i dalje ostvaruje većitu težnju da žena ostane zarobljena u privatnoj sferi, vezana za kuću i decu, da “služi” mužu i porodici, da se žrtvuje, da bude neprimetna, daleko od javne sfere društva i slobodnog građanskog života.” (Dostupno na <http://www.sijakovic.com/03/polozaj-zene-u-drustvu>)

Da zaključim, važna pitanja poput vaspitanja i obrazovanja oduvek su, između ostalog bila neizostavna sfera promišljanja „učenih ljudi“. Danas, postoji puno učenih ljudi, obrazovanih za specijalizovane oblasti. Imajući u vidu ulogu grupu obrazovanih koji se na bilo koji način bave vaspitanjem i obrazovanjem, smatram da je više nego očigledna njihova (naša) uloga, obaveza i odgovornost u stvaranju podloge i preduslova za učenje mladih naraštaja stvarnoj ravnopravnosti.

1.4.2.3. Istorija pokreta za rodnu ravnopravnost

*B*udući da su žene vekovima bile u podređenom položaju, pokret za rodnu ravnopravnost zapravo jeste pokret za ravnopravnost žena.

Počeci - Deklaracija o pravima žena

Poziv za jednakim pravima žena i muškaraca postao je javan i glasan tek u građanskom društvu krajem 18. veka. Za to postoje mnogobrojni uzroci. Najpre je Deklaracija o opštim ljudskim pravima po principima prirodnog prava u Francuskoj i Sjedinjenim državama dovela do toga da se postavi zahtev između ostalog i o jednakim pravima muškaraca i žena.

Razvoj kapitalističkog, građanskog društva nije ženama doneo promenu koja bi im poboljšala položaj, naprotiv i takva je situacija predstavljala plodno tlo za prve javne zahteve za jednakim pravima i mogućnostima žena i muškaraca.

Francuska: "Povelja o pravima žene i građanke"

Žene su igrale veoma važnu ulogu u društvenim procesima promena koje je Francuska doživela u toku 18. veka. Ustanke koji su Francuskoj izbijali za vreme kriza u kojima je nedostajalo hrane uvek su vodile žene. Žene su za sebe napravile društvene niše iz kojih su uticale na kulturni, socijalni, politički i ekonomski život. Ipak, nada u jednak pravni položaj sa muškarcima nije se ispunila. Žene su ostale isključene iz objavljenih građanskih prava. Spisateljica Olimpe de Goge u ovakvoj situaciji formulisala je "Povelju o pravima žene i građanke". Ovaj dokument se usko vezao za "Povelju o ljudskim i građanskim pravima" objavljenju 1789. godine. Revolucionarno je u svakom slučaju konsekventno uvođenje žene u formulaciju pravnih članova:

"Žena ima pravo vršiti delatnosti u vlasti. Ona mora posedovati jednako pravo kao i muškarac da stane za govornički podijum."

Ona je precizirala sve pojmove u tekstu kod kojih nije jasno da li je pod time mišljeno i na žene. Tako je u celoj Povelji reči "čovek" ili "muškarac" zamenila rečima "muškarac i žena", te je uz svaku reč "građanin" dodala i "građanka".

Međutim, sa svojim revolucionarnim idejama ona je izazvala otpor Rusoa i njegovih pristalica, i otpor vodećih glava revolucije. Ovaj otpor našao je uporište u biološkoj ulozi žene i njenom isključivanju iz političkog života.

U doba strahovlade Olimpe de Goge je osuđena 1793. godine. Što se više konsolidovalo građansko društvo, to se više prava opet oduzimalo ženama. Žene su se rasplinule u različite interesne grupe i organizacije, i nisu više nastupale zajedno i zajednički se borile

za ostvarivanje svojih prava. Tako su se najpre razbile nade u jednakopravnost. "Povelja o pravima žene i građanke" dugo je skupljala prašinu u arhivu i nije se pojavljivala na zvaničnim listama publikacija tog vremena. Tek u toku novog naleta pokreta žena ova povelja je otkrivena i tako je u svoj svojoj vrednosti postala svedokom istorije.

SAD: "Declaration of Sentiment"

1848. u Seneka Fols u državi Nju Jork Elizabet Kadi Stanton i Lukrecia Mot sazvale su zasedanje na kojem je diskriminisanje žene po prvi put stajalo na dnevnom redu. Žene u pokretu za prava žena između ostalog su zahtevale:

pravo raspolaganja svojom imovinom i plate;

pravo starateljstva nad decom u slučaju razvoda braka;

poširene mogućnosti razvoda braka;

bolje pravno i ekonomsko osiguranje za razvedene žene;

bolji prisup obrazovanju i mogućnostima zaposlenja, kao i pravo glasa.

Premisa teksta Deklaracije je da su svi ljudi i muškarci i žene rođeni sa istim pravima na život, slobodu, stremljenje prema sreći i da je legitimni zadatak države osigurati im ostvarivanje ovih prava. Svi zakoni koji na bilo koji način žene stavljaju u podređen položaj proglašeni su nelegitimnim. Zaključeno je dvanaest rezolucija koje unapređuju jednakopravnost žena i muškaraca u privatnom, religioznom, ekonomskom i političkom kontekstu.

Prve feministkinje u 19. veku, kada se i obrazovao pokret žena, borile su se za poboljšanje položaja u oblasti civilnog prava, za otklanjanje njihove pravne nezrelosti (pravo na razvod, pravo na starateljstvo o deci, ukidanje starateljstva njihovog supruga nad njima samima itd.) Pošto među njihovim zahtevima nije bilo zahteva na pravo glasa, u javnom i političkom životu mogle su ostati samo na postavljanju molbi, koje su zavisile o dobroj volji njihovih muževa (punopravnih građana sa pravom glasa). Saveznici pokreta žena, već ustanovljene partije i organizacije podržavale su žene samo onoliko dugo dok je to bilo u njihovom sopstvenom interesu. Zbog toga se prvi pokret žena sve više i više koncentrisao na dobivanje prava glasa. Žene koje su se borile za svoja prava organizovale su se sve više u autonomnim organizacijama. Žene koje su ispred organizacija nastupale javno grubo se mogu podeliti u tri grupe: umerene, radikalne, socijalistički orjentisane.

U SAD: Pokret žena razvio se iz pokreta za borbu protiv ropstva (abolicionizam), unutar kojeg je bilo mnogo organizovanih žena. Ove pokrete su s početka podržavali muškarci Republikanske stranke, s kojima su se žene borile za prava crnaca.

Engleska: Pokret žena u Engleskoj počeo je sa prvom reformom o pravu glasa 1832. godine. Ova reforma trebala je demokratizovati engleski parlamentarizam, ali je isključila žene iz odredbe o pravu glasa na opštinskom i parlamentarnom nivou, dodavanjem prideva "male" (eng.) uz reč "persons" (eng.). Organizovana i sveobuhvatna politička borba počela je 60-tih godina 19. veka. Nastajali su uticajni pokreti za dobivanje prava glasa, koji su pokušali dobiti pravo glasa za žene javnim radom i peticijama. Žene su najpre dobile pasivno i aktivno pravo glasa na nižim nivoima u opštinama i na nižim upravnim nivoima (od 1869.). Prvi svetski rat predstavljao je zastoj pokreta žena.

Nemačka: Pokret za prava žena najpre je stajao u uskoj vezi sa Revolucijom 1848. godine. U periodu restauracije koji je usledio nakon Revolucije ženama su oduzeta osnovna prava, npr. pravo na članstvo u nekom udruženju ili pravo na redakcijski rad u nekom časopisu, kao i pravo na bilo koju vrstu političke delatnosti. Time je pokret žena dospelo gotovo do gašenja. Politička liberalizacija u 60-tim godinama 19. veka dovela je do osnivanja prvog udruženja žena (ADF) pod vodstvom Luize Oto-Peters 1865. godine. Ranije veoma jaka socijaldemokratija išla je ruku pod ruku sa pokretom žena, čija je organizatorica bila Klara Cetkin. Pod uticajem ovog pokreta žena socijaldemokrati su u svoj program preuzeli pravo glasa žena. Nakon izgubljenog rata u Nemačkoj je pravo glasa za žene uvedeno 1918. godine od strane socijaldemokrata.

Francuska: Veoma ograničeni uspesi pokreta žena za vreme Francuske revolucije u oblastima obrazovanja i porodičnog prava pobeđeni su od strane Jakobinaca 1793. godine, udruženja žena su zabranjena, žene su zakonski bile ograničene samo na domaćinstvo. Ova restriktivna politika nastavila se i u doba vladavine Napoleona I i utemeljena je u zakonu "Code Napoléon" koji je on izdao 1804. godine, tako da se o pokretu žena opet može govoriti tek nakon Revolucije 1848. godine. Udruženja žena koja su tada nastala kritikovala su najpre bračne zakone i pokušala dobiti pravo glasa putem peticija. Osim toga, nastao je veoma jak proleterski pokret pod uticajem ranih socijalista Čarlsa Furijera i Flore Tristan. Restauracija koja je provođena nakon Revolucije nije bila tako jaka, te nije u potpunosti ni mogla ugušiti rastući nastanak organizacija žena. Ipak, uspesi su bili veoma mali. Iako je Francuska bila prva zemlja u Evropi koja je uvela jednako pravo glasa za sve muškarce, pravo glasa za žene priznala je tek 1944. godine. Tek 80-tih godina 20. veka odstranjene su sve forme diskriminacije u civilnom pravu.

Kraj 60-tih godina bilo je doba pokreta studenata i pokreta za mir. Studentkinje iz istih organizacija i istog pokreta davale su svoj doprinos i jednom drugom pokretu i to na taj način što su kuvale za svoje kolege, otkucavale spise i manuskripte, te čuvale decu. Kada

su studentkinje ovu nejednakost stavile na dnevni red, bile su jednostavno zbrisane od strane svojih kolega - muških studenata. Njihovi zahtevi bili su apolitični, nejednakost među polovima bila je "manje bitna" tema, koja će se rešiti sama od sebe čim se reši situacija sa tadašnjom podelom na klase. Došlo je do rasepa. Studentkinje su se počele autonomno organizovati u tzv. Veća žena. Nakon isključivanja od strane muškaraca htele su se intenzivno baviti položajem i ulogom žene.

Važna tačka rada ženskog pokreta bila je lektira: Simon de Bovoar "Drugi pol", Beti Friedan "Ludilo žene", Kejt Milet "Pol i moć", Alis Švarcer "Mala razlika i njene velike posledice" kao i istraživanja života žena i matrijarhata bila je lektira koji su čitale mnoge žene, što je dovelo do toga da se dotadašnji odnos među polovima stavi pod veliki znak pitanja.

Pokret žena je u svim sferama društva imao uspeh koji se teško može prevideti - kako na institucionalnom nivou, tako i u privatnoj sferi, u suživotu različitih polova. Mnogi od zahteva, ipak, nisu prihvaćeni i nisu uspeli promeniti ništa u društvenim strukturama. Tim zahtevima danas se posvećuje pokret žena ostvarujući ih korak po korak (npr. razlozi za traženje i dobivanje azila za žene, registrovane zajednice homoseksualnih parova, kažnjavanje silovanja u braku itd.). Čak i nakon ugušivanja javnih akcija i jakih kontra-pokreta žene su osvojile osećaj samopoštovanja koji se više ne može zanemariti.

(dostupno na: www.womenngo.org.rs)

Nekoliko osnovnih podataka o ženskom pokretu kod nas

Još pre 1918. godine u svim zamljama postojale su ženske humanitarne, verske, prosvetarske i profesionalne organizacije, sa izrazitim podelama na verskoj nacionalnoj osnovi. Ukoliko su neke od tih organizacija i sadržavale poneku od feminističkih ideja, ona je ostajala u drugom planu ili je potpuno zanemarena.

1919. godine osnovan je Sekretarijat žena socijalista (komunista). Istovremeno kada je osnovan pomenuti Sekretarijat, u Beogradu je aprila 1919. godine, osnovano i feminističko, nestranačko udruženje Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava. U jesen iste godine takvo društvo osnovano je i u Sarajevu. Cilj tih udruženja bio je prosvetavanje i da se radi na ostvarivanju njihovih građanskih i političkih prava. Društvo izdaje svoj list "Ženski pokret". Dvadesetih godina prošlog veka, Društvo za prosvetavanje žene proširilo je svoje zadatke i promenilo ime u Ženski pokret.

Mesne organizacije žena, koje su se formirale od 1941. godine pod raznim imenima povezivale su se i na širim teritorijama, pa je u decembru 1942. godine održana Prva zemaljska konferencija žena.

U državi koju sad imenujemo kao bivša Jugoslavija, feminističke inicijative i grupe pokrenute su krajem sedamdesetih. Naučni radovi na sociološkim i antropološkim međunarodnim seminarima bili su podsticaji za komuniciranje između naučnica koje su izučavale dimenzije diskriminacije žena.

Prvi jugoslovenski feministički skup održan 1987.god u Ljubljani. Skup je pokrenuo vrednosti sestrinstva, razmene, podrške ženskom aktivizmu, razmatranja o ženskoj umetnosti i kulturi, prvi radni sastanak o lezbejstvu i dr.

Svest o potrebi da se reaguje na stvarnost koja je bila prožeta ratovima na prostoru bivše Jugoslavije rezultirala je pojavom niza organizacija žena. Nakon 1992. godine u Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori nastaje više od pedeset ženskih nevladinih organizacija.

1.5. SOCIOLOŠKO - KULTUROLOŠKA OČEKIVANJA OD SAVREMENOG UDŽBENIKA

Indić (2001:21 u Savremeni osnovnoškolski udžbenik) kaže da udžbenik nastaje u datom socio-kulturnom okruženju, nosi sva njegova obeležja, korespondira sa njegovim vrednosnim sistemom i u načelu nosi latentnu ili aktuelnu poruku za poboljšanjem ili menjanjem tog okruženja. Brojni su zahtevi koje data socio-kulturna sredina, posredstvom ciljeva i zadatka vaspitnog i obrazovnog rada, postavlja pred savremeni udžbenik u pogledu sadržaja i njegove obrade. Ti zahtevi su predmet stalnog preispitivanja brojnih državnih i nevladinih, staleških i naučnih institucija čiji su interes unapređenje obrazovanja i reforma školskih sistema.

Zahtevi se, po Indiću kreću u dva smera: 1) oni koji korespondiraju sa potrebama socijalnog okruženja i koji treba da nađu svoje mesto u udžbeniku i 2) oni koje nameće dati kulturni sistem, tj. koje bi moderan kulturološki pristup udžbeniku morao svakako da uvaži. (Indić,2001:21).

Mi se nećemo zadržavati na svim zahtevima već samo na onom koji se odnosi na predmet našeg istraživanja:

Kultura jednakosti polova. - Snažna i još u mnogo čemu dominantna patrijarhalna kultura, kultura muškaraca, mora da ustupi mesto načelu ravnopravnosti polova i deo sadržaja nove feminističke kulture mora da uđe i u udžbenike. Specifični vidovi ženskog

senzibiliteta i ženskih potreba treba da budu prepoznati i prihvaćeni još u razdoblju ranog sazrevanja i u školi i u porodici, i u grupi vršnjaka i u lokalnoj kulturi. Hijerarhijski poredak među polovima ima prevashodno kulturno-istorijsko poreklo, pa je neophodno neravnopravan odnos među polovima tumačiti kao proizvod kulturne tradicije a ne kao rezultat „večne prirode stvari“. Afirmacija ženskog subjekta počinje sa prevazilaženjem, odbacivanjem seksizma i moralnosti muškog diskursa, nasleđene stereotipne ženstvenosti lokalne kulture i ukazivanjem na forme podvajanja muškog i ženskog sveta kao na produkte istorijsko-kulturnog iskustva koje je zaboravilo da biološke razlike ne znače i razlike u vrednosnom smislu dva inače jednako vredna bića - muškarca i žene, tj. dečaka i devoj-čice. Likovne ilustracije i literarni prilozi moraju u podjednakom obimu, još od bukvara, predstavljati ličnosti oba pola i sameravati ih kao jednako vredne socijalne i intelektualne aktere, sa jednakim pravima i šansama. (T.Indić, 2001:28)

Osvrnućemo se i na standarde kvaliteta udžbenika koji se odnose na sociokulturne zahteve a koje navode Ivić i saradnice (2008): „Udžbenik ne sme da se odnosi diskriminatorski prema različitim ljudskim grupama i zajednicama: rasnim, nacionalnim, etničkim, jezičkim, kulturnim, verskim, socijalnim, *rodnim*, uzrasnim, prema grupama sa posebnim statusom... U udžbeniku ne bi smeli da se javljaju pokazatelji diskriminacije iskazani direktno ili prikriveno (rečima, ilustracijama ili primerima). Prisutnost diskriminacije identifikuje se ... (između ostalog M.M.) preko iznošenja otvorenih ili prikrivenih stereotipa ili predrasuda, ignorisanjem, izostavljanjem određene društvene grupe tamo gde bi on morala da se pomene u određenom kontekstu... “ (Ivić i saradnice, 2008:87). Kao stručno obrazloženje autori navode da sadržaj i način na koji se prezentuju određene društvene grupe, njihove uloge, vrednosne poruke koje ih prate na otvoren ili prikriven način šalju važne vaspitne i obrazovne poruke učenicima. Upravo ovakvo obrazloženje i stav jeste polazna ideja našeg rada.

1.6. FUNKCIJA, TIPOVI I STRUKTURA UDŽBENIKA

1.6.1. FUNKCIJE UDŽBENIKA:

Prema Havelki (2001:47 u Savremeni osnovnoškolski udžbenik) funkcije udžbenika se mogu grupisati u najmanje tri osnovne kategorije:

Jednu grupu čine funkcije koje udžbenik ima u *domenu obrazovanja*. One su okrenute ili *poučavanju i nastavi*, ili *učenju i samoobrazovanju*. U stvari, udžbenik je deo „sistemske podrške“ obrazovnim procesima bilo da se oni odvijaju u nastavi bilo izvan nastave.

U drugoj grupi su funkcije koje udžbenik ima u *domenu svakodnevnog života i stručnog rada*. Kao referentna knjiga, udžbenik u svakodnevnim i stručnim aktivnostima ima ulogu priručnog izvora pouzdanih informacija, podsetnika za odgovore na osnovna pitanja. Funkciju referentne knjige u punom smislu te reči imaju udžbenici stvarani da budu oslonac u sticanju znanja, umenja i veština koje imaju praktični značaj, koje su ljudima potrebne. Tamo gde je udžbenik pretvoren u tranzitnu školsku knjigu (sveden na status „potrošnog materijala“), došlo je do degradacije udžbenika kao knjige-alatke koja ima sopstvenu vrednost bilo u školskoj, bilo u vanškolskoj upotrebi.

U trećoj grupi su funkcije koje udžbenik ima u *domenu nauke*. Kao poseban žanr u naučnoj literaturi, udžbenik ima funkciju sintetizovanja i sistemati-zovanja naučnih saznanja, i to na način koji prevazilazi granice postavljene teorijskim i metodološkim pristupima, unutrašnjom tematskom diferencijacijom i specijalizacijom, kao i jezičkim, nacionalnim i regionalnim okvirima. S obzirom ia to da mu je u prvom planu valjanost naučnih saznanja o predmetu kojim se bavi, udžbenik ima povratno dejstvo na samu nauku i sliku koju o njoj ima akademska, ali i šira javnost.

U načelu, svaki udžbenik može biti projektovan da ima više funkcija, ali su no pravilu jedna ili dve glavne. U upotrebi udžbenik može da ostvari ili ne ostvari projektovane, ali i da dobije sasvim druge funkcije. (N.Havelka, 2001:47)

Havelka u istom radu navodi i klasifikaciju koju daje Zujev: Prvo, u *programskom smislu* osnovna funkcija udžbenika se odnosi na izlaganje gradiva. Zujev govori o tri funkcije koje se odnose na izlaganje gradiva: informacijska (izlaže sadržaj predmeta), transformacijska (daje sadržaje u pedagoški prerađenoj formi) i sistematizacijska (sistemske izlaganje znanja). Drugo, u metodičkom *smislu* centralna funkcija udžbenika ce odnosi na strukturisanje aktivnosti učenika, Zujev navodi tri funkcije: oblici rada učenika (rad,

zadaci, kontrola), integraciona (povezivanje izvora) i koordinaciona (upotreba različitih sredstava). Treće, u psihološkom smislu glavna funkcija se odnosi na podsticanje i usmeravanje *razvoja ličnosti učenika*. Kod Zujeva to su dve funkcije: samoobrazovanje (želja i sposobnost za samostalno učenje) i razvojno vaspitna (razvoj ličnosti). (N.Havelka, 2001:47)

Ivić i saradnice (2008) navode transmisivnu funkciju udžbenika (ulogu prenošenja znanja) kao dominantnu u tradicionalnim školama i koncepcijama obrazovanja i razvojno formativnu kao dominantnu u savremenim koncepcijama škole i udžbenika. (Ivić i saradnice, 2008:24)

Dimitrijević (2000) kaže da se vaspitna funkcija udžbenika prepoznaje po doprinosu koji udžbenik ima u razvijanju svesti učenika o demokratskim shvatanjima. Autor dalje navodi i da je osnovna sazajna funkcija udžbenika sistematizacija informacija iz određene oblasti stvarnosti i daje pregled funkcija udžbenika prema Mitrović: informativna, usmeravajuća, transformaciona, sintetizujuća, samoobrazovna, integrativna. (Z.Dimitrijević, 2000:19,20,32)

A. V. Hutorskoj (2006) kaže da tradicionalno, udžbenik ispunjava dve osnovne funkcije: 1) izvor informacija za učenike u obliku predviđenom obrazovnim standardima sadržaja; 2) sredstvo nastave pomoću koga se ostvaruje organizacija obrazovnog procesa, kao i samoobrazovanje učenika. Ipak, te funkcije nisu toliko očigledne. (Hutorskoj, 2006:286)

D. Plut (2003) daje pregled funkcija udžbenika u odnosu na pojedinca i u odnosu na zajednicu. Za potrebe našeg rada odnosno u vezi sa našim predmetom istraživanja izdvojili smo sl. funkcije koje Plut navodi:

Funkcije udžbenika u odnosu na pojedinca:

- postavlja vrednosni normativni sistem, orjentiše dobro-loše, normalno-nenormalno, daje putokaze, granice, okvire
- uvodi i stabilizuje nivo emocionalnog funkcionisanja (diferencija emocija, razvoj novih složenih sentimenata, kontrola emocija)
- postavlja kriterijume uspešnosti, postignuća samoprocenjivanja
- modelira ponašanje i održava motivaciju za učenje (Plut, 2003:50-51)

Funkcije udžbenika u odnosu na zajednicu:

- konsoliduje zajednicu, integriše njene delove, odbacuje devijantno, zbunjujuće, opasno po zajednicu (Plut, 2003:51)

Plut takođe navodi još jednu funkciju udžbenika - da stvara osnovu za koheziju jednog društva. „Modeli ličnosti, modeli ponašanja, kompletan vrednosni sistem udžbenika – sve je u službi društvene kohezije...međutim, ako u društvu nema kohezije, već umesto nje postoje ogromne društvene razlike, onda udžbenik koji insistira na koheziji, a ignoriše alternativne vrednosti nepriznatih društvenih grupa postaje pravo sredstvo društvenog pritiska“ (D.Plut, 2003).

1.6.2. TIPOVI UDŽBENIKA

Havelka (2001:50 u Savremeni osnovnoškolski udžbenik) kaže da na osnovu dominantne funkcije ili kombinacije različitih funkcija koje mu daje jedna ili više koncepcija obrazovanja, moguće razlikovati nekoliko osnovnih tipova udžbenika. U ovom radu ćemo se zadržati samo na akademskom udžbeniku:

Akademski udžbenik - sinteza i sistematika znanja akumuliranih u određenoj oblasti

je udžbenik fokusiran na sadržaje nastave, bilo da on sam ima ulogu nastavnog programa, bilo da je stvaran prema prethodno zadatom programu. Često se označava kao „klasični“, „tradicionalni“ ili „enciklopedistički“ udžbenik. Njegove osnovne karakteristike su da sadrži uređen i iscrpan sistem informacija, sistematizovana i eksplicitno formulisana suštinska znanja iz oblasti nauke ili prakse na koju se odnosi. Na osnovu tih svojstava ima status glavnog, obaveznog i dovoljnog izvora znanja. Takav udžbenik je više od osnove celokupne nastave, on je depozit svega što treba učenik da upozna i usvoji u toku nastave. Kratko rečeno, on izražava suštinu nastave u pisanom obliku. Udžbenik koji je koncipiran tako da sadrži sve ono što je iz iskustava i dostignuća ranijih generacija, prema standardima generacije koja se zatekla na ključnim socijalnim pozicijama, ocenjeno kao neophodno da se prenese novim generacijama, prvenstveno ima ulogu socijalnog integratora koji postiže tri grupe efekata.

Na socijalnom planu, takav udžbenik doprinosi postizanju socio-kulturnog kontinuiteta i omogućuje produktivnu integraciju mladih u kulturu, u postojeće društvene odnose. U obrazovanju kao procesu međugeneracijske razmene, udžbenik je uporište socijalnog pamćenja. Svojim sadržajem udžbenik pokazuje koja su saznanja i shvatanja tačna ili prihvatljiva, šta se u datom vremenu smatra socijalno relevantnim zna-njem.

Na individualnom planu, ovaj tip udžbenika omogućuje osobama u razvoju da steknu sistematsko, celovito opšte obrazovanje, da svoja stručna i radna opredeljenja utemelje na

„pogledu na život“ formiranom tokom školovanja. Zahvaljujući obrazovanju, a u okviru njega prvenstveno udžbeniku, socijalno znanje postaje individualno znanje preko kojeg jedinka participira u asocijativnom fondu kulture koju udžbenik reprezentuje.

Na socijalno-psihološkom planu ovaj tip udžbenika osigurava visok stepen konvergencije među konceptualnim i jezičkim sistemima koje su pripadnici novih generacija usvojili ili formirali kroz obrazovanje, što unosi visok stepen sličnosti u opažanje i razumevanje prirodnih i društvenih pojava i doprinosi efikasnosti komunikacije i među pojedincima i grupama. (N. Havelka, 2001:51)

Osim akademskog i akcionog udžbenika, autor govori i o ostalim tipovima udžbenika na kojima se nećemo posebno zadržavati. To su:

- Akcioni udžbenik - organizator sazajnih i praktičnih aktivnosti učenika
- Posrednički udžbenik – predstavnik, tumač ili interpretator znanja;
- Interaktivni- autonomni tehnički modreator procesa učenja;
- Referentni udžbenik – priručni za razne životne situacije;
- Kumulativni- produkt učeničkog angažovanja u nastavi (N.Havelka,2001:50-56)

1.6.3. STRUKTURA UDŽBENIKA

Kocić (2001:131 u Savremeni osnovnoškolski udžbenik) daje popis ili pregled elemenata strukture koje dobar udžbenik treba da ima, budući da prema pedagoško-didaktičkoj literaturi postoji nekoliko klasifikacija..

Autor, pri tom grupiše elemente:

Prema funkciji, strukturni elementi udžbenika mogu se svrstati u tri globalne celine:

1. elementi strukture u funkciji izlaganja sadržaja;
2. elementi strukture u funkciji usvajanja sadržaja i efikasnijeg učenja;
3. elementi strukture u funkciji orijentacije u radu sa udžbenikom.

1. Elementi strukture u funkciji izlaganja sadržaja jesu:

- **tekst (izlaganje sadržaja rečima, verbalno) i**
- **slika - ilustracija (vizuelno predstavljanje sadržaja).**

Tekst može biti:

- a) osnovni (izlaganje glavnog sadržaja, koji se radi jasnijeg i preglednijeg izlaganja strukturirše u poglavlja i odeljke, tj. raščlanjuje u posebne sadržajne celine), i
- b) dopunski (koji dopunjuje osnovni tekst; dodatno objašnjava ono izloženo u osnovnom tekstu, proširuje ga, produbljuje, dokumentuje i tako ga čini jasnijim, razumljivijim i prihvatljivijim za učenike).

Slika - ilustracija (različiti vidovi likovno-grafičkog prikazivanja sadržaja - realistično, ikoničko, simboličko) omogućuje vizuelnu prezentaciju sadržaja i očiglednost, pruža vizuelnu podršku onome što tekst saopštava, dopunjuje ga, pomaže da se lakše uoči bitno, da se jasnije istakne osnovna poruka teksta, čini da tekst bude razumljiviji i zanimljiviji; katkada se daje umesto osnovnog teksta, zamenjuje ga i samostalno predstavlja (prikazuje) odgovarajući nastavni sadržaj.

2. Elementi strukture koji su u **funkciji usvajanja sadržaja i efikasnijeg učenja** (strukturisanja učenikove aktivnosti radi podsticanja aktivnog učenja) mogu se označiti kao didaktičko-metodička aparatura.

Didaktičko-metodička aparatura u funkciji je usvajanja gradiva, sticanja znanja, razvijanja sposobnosti, osposobljavanja za primenu stečenih znanja i aktiviranja učenika u procesu sticanja znanja. Čine je prilozi metodičkog karaktera koji olakšavaju usvajanje sadržaja i obezbeđuju različite aktivnosti učenika u procesu sticanja znanja.

Didaktičko-metodičku aparaturu čine:

- Pitanja, zadaci, vežbe (usmereni na uočavanje, zapamćivanje i ponavljanje onoga što je glavno u tekstu, na uvežbavanje različitih aktivnosti, razvijanje misaonih sposobnosti, motivaciju učenika); pregledi – sažeci, izvodi, sistematizacija

- likovno-grafički prilozi (ilustracije) - sadržaj čine zanimljivijim, pojačavaju motivaciju učenika, podstiču ga na aktivno učenje, pobuđuju pozitivan emocionalni odnos prema sadržaju i učenje čine lakšim i prijatnijim;

- rečnik (objašnjenje nepoznatih reči i novih pojmova);

- instrukcije - uputstva, pouke, objašnjenja (razne vrste dopunskih uputstava, tumačenja, objašnjenja, zahteva, upućivanja).

3. Elementi strukture koji su u funkciji **orijentacije za rad** sa udžbenikom mogu se označiti kao pomoćna aparatura udžbenika. Pomoćna aparatura usmerena je na način korišćenja udžbenika, olakšava rad s udžbenikom kao knjigom (štampanim medijem), omogućuje snalaženje u radu sa njim.

Pomoćnu aparaturu čine:

- predgovor
- sadržaj
- registri - predmetni i imenski
- bibliografija
- znakovi - simboli.

1.6.4. JEZIK UDŽBENIKA U FUNKCIJI RODNE SENZITIVNOSTI UDŽBENIKA

Jezik udžbenika je jezik posebnog žanra - didaktički jezik i možemo ga definisati kao specifičnu vrstu pisane komunikacije, odnosno prenošenja informacija sa ciljem da se ostvare vaspitno-obrazovni efekti uz zahtev da tekst bude primeren specifičnostima vaspitno-obrazovnog područja i mogućnostima korisnika. (Španović, 2008:100)

Drugačije rečeno, jezik udžbenika je razvijen i apstraktan jezik, jer udžbenik uređuje znanja u sisteme i prenosi ideje. (Gašić- Pavišić, 2001: 157).

U novije vreme se sprovodi niz psiholingvističkih istraživanja, čiji rezultati umnogome omogućavaju da se postave zahtevi i kriterijumi jezičko-stilskih vrednosti udžbenika, budući da se procenjuje da je mesto i uloge lingvistike u oblikovanju udžbeničkog teksta značajno. M. Cvijović (1983:95) kaže da od toga koliko su dobro rešena pitanja jezika umnogome zavisi ukupna didaktička vrednost knjige.

Josip Malić (1986:84) navodi da se gotovo svi teoretičari i istraživači jezika udžbenika slažu u zahtevu da jezik udžbenika mora biti prilagođen korisniku, mora uvažavati njegov jezički izraz, biti primeren komunikaciji s korisnikom kome je udžbenik namenjen. Poštovanje jezičnog izraza učenika je preduslov da bi se uopšte mogla osigurati komunikacija na liniji udžbenik-učenik, ali istovremeno, jezik udžbenika mora biti nešto ispred jezičkih mogućnosti učenika. Tek tada on podstiče, razvija i obogaćuje jezički izraz učenika, omogućava komunikaciju i sam postaje efikasno sredstvo razvoja međusobne komunikacije.

Vaspitno obrazovni proces je dvosmerni proces koga karakterišu interakcija i komunikacija. Na osnovu Lasvelove paradigme o izvoru, sadržaju, kanalu prenošenja i primaocu poruke vaspitno obrazovna komunikacija, prema S.Španović se tumači kao interakcija dveju ili više osoba, ili jedne osobe i neživog izvora, u procesu prenošenja poruke, u nameri da se ostvare vaspitno-obrazovni ciljevi. (S. Španović, 2008: 97).

U okviru parametara jezičke valjanosti udžbeničkog teksta, Gašić-Pavišić (2001:159) navodi da jezik mora biti usklađen sa usvojenim književnim jezičkim normama, da se tačno upotrebljavaju termini, da je čitljiv i usaglašen sa uzrastom i nivoom obrazovanja onih kojima je udžbenik namenjen, da se tačno iznose činjenice i da sadrži tačne podatke. Stilske i jezičke norme kojih se treba pridržavati u udžbeniku su: pravilnost-poštovanje pravila normativne gramatike, čistota-upotreba odgovarajućih reči, stilska jasnost.

Jedan od zahteva jezika udžbenika jeste da obezbedi ostvarenje komunikacije koja je kao što smo već naveli neophodan element vaspitno-obrazovnog procesa. Savremeni

pristup udžbeniku zalaže se za prirodnu komunikaciju kroz udžbenik. Obraćanjem učenicima u udžbeniku može se iskazati uvažavanje prisustva čitaoca, a to se ostvaruje izborom odgovarajućih gramatičkih kategorija, lica, roda, i broja. Jedan od načina obraćanja je korišćenje prvog lica množine (pogledajmo, rekli smo). Gašić – Pavišić (2001:167) smatra da je otvoreno pitanje u kom se rodu treba obraćati učeniku i da je kod nas uobičajeno da se koristi muški rod, tako da u udžbenicima obično nije zastupljeno obraćanje učenicama. Pokušaj da se to reši je dupliranje roda (bio/bila) ali autorka kaže da: „to deluje neprirодно i opterećuje tekst“. Međutim, o komunikativnosti teksta i rodu u kom se treba obraćati učenicima S. Španović kaže: „Kako je ženski rod izostavljen, ovaj stereotip (zapostavljanje devojčica) može negativno da utiče na učinke koji se žele postići primenom određenog udžbenika.“ (S.Španović, 2008:103). U vezi sa tim, u daljem tekstu bavićemo se rodno senzitivnim jezikom.

Rodno senzitivni jezik je termin kojim se pokazuje težnja da jezik pomogne u ostvarivanju ljudskih prava kad su u pitanju ženske ili muške osobe. Ovo je samo deo ukupne problematike koji zovemo *politički korektan govor/jezik*, usaglašen sa zahtevima datim u Deklaraciji o ljudskim pravima: niko ne može biti diskriminisan pomoću jezika.

Pre više od dvadeset godina u okviru nauke o jeziku nastalo je novo polje istraživanja: feministička lingvistika koja sadrži, političku i socijalnu komponentu –i, za razliku od same lingvistike, ne pokušava samo da opiše jezičku normu i jezički sistem, već i da ih kritikuje – da ukaže na njihove nedostatke. Feministička lingvistika potavlja pitanje na koji se način ženski rod, odnosno žene, pojavljuju u jeziku. Ona pokazuje stanovište da se žene posredstvom jezika sistematski tlače, i želi da kritički doprinese promeni ove pojave.

Feminističke lingvistkinje zahtevaju da se žene u pisanom i govornom jeziku tretiraju kao samostalna i ravnopravna ljudska bića. Feminističke lingvistkinje pripisuju snazi jezika osobitu važnost. One smatraju da jezik kao istorijsko-društveni fenomen podleže kritici, da je promenljiv i da se posredstvom jezika može menjati i društvo. Pojedine lingvistkinje, doduše, priznaju da ta društvena promena ne može uslediti samo jezičkim putem, ali u jeziku prepoznaju jedan od ključnih faktora koji determiniše društvo. Prema Luize Puš jezik stvara predstave, predstave utiču na naše delanje, a delanje utiče na naš politički i ekonomski položaj. (Hana Ćopić:216)

Dakle, pretpostavka je da se usvajanjem rodno osetljive upotrebe jezika može uticati na svest onih koji se tim jezikom koriste u pravcu rodne ravnopravnosti.

Jezik određujemo kao delatnost, jer nas interesuje šta sa jezikom možemo *činiti* i šta činimo dok govorimo ili pišemo. U takvom pristupu imamo u vidu *nameru* govornika da nešto čini jezikom: da ubeđuje, da pohvali ili podrži, da se naruga drugom ili ga učini (ne)vidljivim. Govorimo o *implicitnoj* i *eksplicitnoj* nameri za (ne)vidljivost, kada je jezička upotreba u pitanju.

Pošto srpski jezik ima dosledno utkanu kategoriju *gramatičkog* roda u nekim vrstama reči (imenice, zamenice, pridevi, neki brojevi, neki glagolski oblici), nije moguće upotrebiti neku imenicu bez oznake gramatičkog roda (muškog, ženskog ili srednjeg). Bogata morfološka sredstva stoje na raspolaganju kad su u pitanju imenice ženskog roda, posebno one o kojima ovde više govorimo: za označavanje profesije ili statusa (titula) žene u društvu. Uglavnom se pominju 13 produktivnih nastavaka za označavanje imenica ženskog roda u srpskom jeziku (Milan Ajdžanović, 2008) od kojih su neki veoma produktivni: –ica (*poslanica*), –ka (*doktorka*), –kinja (*prvakinja*), –uša (*sponzoruša*). Treba dodati da jedna ista imenica za zanimanje ili titulu može imati i dve ili više nastavaka realizacija (*doktorka/doktorica*, *šefica/šefovica*, *dekanka/dekanica*...) širom geografskog područja srpskog jezika. (S. Savić i saradnice, 2008: 7-11)

Da zaključimo, jezik udžbenika mora da ispuni određene zahteve kako bi udžbenik u celini ispunio svoju funkciju. Jezik udžbenika u funkciji rodno senzitivnog jezika a u kontekstu našeg rada, dakle, ne zadržava se samo na zahtevu da se u obraćanju učenicima koriste oba roda, već taj zahtev seže i dalje u same sadržaje pisanog teksta. Jezik udžbenika kao jezik uopšte bi trebalo da signalizira nastojanje društva da otkloni oblike diskriminacije između ostalih i prema polnoj ili rodnoj pripadnosti.

1.6.5. ILUSTRACIJE (VIZUELNO PREDSTAVLJANJE SADRŽAJA)

Ilustracije su važan strukturni elemenat udžbenika kojima se osim tekstom, prenose poruke. Funkcije ilustracija su višestruke: putem ilustracija povećava se slikovna očitost. Dakle, ilustracijama obezbeđujemo očitost te se time unapređuje razumevanje osnovnog teksta. Malić navodi da se „ilustracija se koristi prednostima vlastitoga likovnog izraza, koji je univerzalniji i razumljiviji, pa odatle i njegova veća upotrebnost“ (J.Malić, 1986:92).

Dalje, ilustracije mogu da budu samostalni izvor informacija, važne su za razvoj mentalnih funkcija, čine gradivo zanimljivijim čime utiču na motivaciju. Osim didaktičko-pedagoškog aspekta, ilustracije obezbeđuju i estetski i idejni aspekt primene udžbenika (podstiču kreativnost, originalnost, suprotavljanje stereotipnom izražavanju i dr).

Ivić i sar. (2008:94) navode da ilustracije moraju imati jasnu funkciju i moraju biti upotrebljene onda kada se tim sredstvima poruka može preneti efikasnije nego verbalnim ili numeričkim sredstvima, odnosno, kada se samo njima može ostvariti neka od funkcija udžbenika. Autori objašnjavaju motivacionu i afektivnu funkciju udžbenika i kažu da fotografije, reprodukcije izazivaju emocije kod posmatrača, bilo pozitivne, bilo negativne. Budući da udžbenik prenosi određene vrednosti, poruka je mnogo jača ukoliko je praćena ilustracijom koja izaziva emocionalno reagovanje.

Diana Plut (2003) govori o dvosmernom delovanju ilustracija u udžbeniku. Osim pozitivnih efekata, ilustracije mogu imati i negativne efekte. Ilustracije deluju u negativnom smislu: kada su tehnički loše, mutne, ružne, statične, *stereotipne*; kada ih ima više i sve ilustruju isto na isti način; kada ne prate problem već su dekoracija; kada ne razumeju ideju teksta već prenose sasvim suprotnu poruku.

1.7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA TEORIJSKIH POSTAVKI PREDMETA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu smo predstavili psihološke i didaktičko-metodičke osnove istraživanja.

Osvrnuli smo se na humanističku psihologiju koja naglašava slobodu, dostojanstvo i ljudske potencijale. Temeljna ideja humanističke filozofije: ljudi su sposobni za lične izbore u okviru ograničenja koja im postavlja nasleđe, lična istorija i okolina. Na primer Rodžers smatra da je u ličnosti sve promenljivo i da je čovek usmeren prema napred. Ova tendencija ka aktualizaciji predstavlja pokretačku snagu za podsticanje veće autonomije, samopouzdanja, obogaćivanja iskustva i kreativnosti pojedinca.

Takođe smo se osvrnuli i na humanističku pedagogiju koja teži razvoju slobodnog učenika, koji kritički i svesno uči. Međutim, ono što nama predstavlja dilemu i predmet istraživanja jeste koliko praksa opredmetena između ostalog u udžbenicima, omogućava aktualizaciju, povećanje samopouzdanja, obogaćivanja iskustva i kreativnosti, razvoj kritičnog pogleda na učenje i svet SVIM pojedincima i pojedinkama. Dakle, da li naši udžbenici omogućavaju razvoj istinski slobodne ličnosti ukoliko sadržaji udžbenika prezentovani tekstem i slikom - odražavaju tradicionalne i stereotipne uloge i vrednosti koje ograničavaju čak 50 % stanovništva jednog društva.

Pisali smo i o teoriji socijalnog učenja koja stavlja akcenat na učenje po modelu. Zatim, o konstruktivizmu kao teorijskom konceptu koji označava izgradnju znanja na temelju ličnog iskustva pa je zbog toga način sticanja znanja jedinstven kod svakog pojedinca. Predstavljena je koncepcija Vigotskog koja temelji se na tezi da učenje ne mora da bude pratilac razvoja (biološke zrelosti), ni da ide uporedo s njim, već da ide napred, da ga podstiče i ubrzava. Vigotski je insistirao na primarnosti i nezamenjivosti jezika (govornog, a naročito pisanog) u procesu obrazovanja i razvoju viših mentalnih funkcija. Zatim, zadržali smo se na teoriji Džeroma Brunera. Bruner se u osnovi se slaže sa Pijaževom stadijalnošću intelektualnog razvoja, ali smatra da strukturu određenih predmeta treba predstaviti shodno učenikovom sagledavanju sveta i preporučuje, između ostalih reprezentacija ikonički oblik saznavanja koji se temelji na mašti, na slikama i grafičkim prikazima koji zamenjuju pojmove.

To otvara pitanje kako je rodna ravnopravnost tretirana u udžbenicima, šta je idealan model rodnih odnosa u specifičnom socio-kulturnom kontekstu? Udžbenik ne bi trebalo samo da reflektuje odnose iz realnog života, već i da ide korak napred. Ono što je sigurno, udžbenik ne sme biti predaleko od realnog socijalnog konteksta (ako želi da bude

uticajan), ali je neophodno da kultiviše i podržava razvoj ravnopravnih, humanih i zdravih odnosa među polovima.

Pozvali smo se na rad T. Inđića koji u svom radu daje pregled sociokulturoloških zahteva savremenog udžbenika i konkretno nedvosmisleno navodi i objašnjava kulturu jednakosti polova kao zahtev.

Na kraju, dali smo kratak prikaz moguće strukture udžbenika, tipova i funkcija, jer je predmet našeg istraživanja udžbenik sa svojom određenom strukturom, koji predstavlja akademski tip udžbenika i kao takav ima određene funkcije. S obzirom na to da se u našoj analizi pre svega zadržavamo na jeziku udžbenika i ilustraciji kao strukturnim elementima udžbenika u funkciji izlaganja sadržaja, govorili smo o jeziku udžbenika koji treba da bude u funkciji nediskriminacije i kao takav treba da bude rodno senzitivno i o ilustracijama koje takođe moraju da ispune određene zahteve a posebno zahtev nediskriminacije.

Dakle, u pedagoškoj teoriji koncept rodne ravnopravnosti nije u potpunosti odsutan. Našim istraživanjem, utvrdićemo postoji li i koliko ovaj koncept i u pedagoškoj praksi.

1.8. SVET OKO NAS / PRIRODA I DRUŠTVO

- izvodi iz nastavnog plana i programa-

Osnovna svrha izučavanja integrisanog nastavnog predmeta *Svet oko nas* je da usvajanjem znanja, umenja i veština deca razvijaju svoje sazajne, fizičke, socijalne i kreativne sposobnosti, a istovremeno spoznaju i grade stavove i vrednosti sredine u kojoj odrastaju kao i šire društvene zajednice. Otkrivanjem sveta kod dece se razvijaju sazajne sposobnosti, formiraju se osnovni pojmovi i postepeno se grade osnove za sistem pojmova iz oblasti *prirode, društva i kulture*.

Osnovna intencija nastave predmeta **Svet oko nas** nije samo na usvajanju programskih sadržaja već na podsticanju razvojnih potencijala deteta. Navedeni sadržaji su usmereni na razvoj intelektualnih, psihofizičkih, kognitivno-konativnih i socijalno-afektivnih sfera ličnosti deteta, što se očitava u navedenim ciljevima.

Kroz ceo program predmeta *Svet oko nas* ciljevi su dati dvojako:

- **eksplicite** - kao ideje vodilje u praktičnoj realizaciji programa
- **implicitne** - dati i sadržani u izboru, strukturiranju i načinu realizacije programskih sadržaja

Ciljevi programa su postavljeni tako da eksplicite i implicite utiču na razvoj učenika, paralelno izgrađujući njihove *intelektualne sposobnosti, praktične veštine, stavove i vrednosti*.

Eksplicite ciljevi jasno su navedeni u programskim sadržajima.

Implicite ciljevi su "prikriveni" i naglašavaju vaspitnu komponentu obrazovanja. Oni se realizuju i sprovode preko odabranih sadržaja i aktivnosti, koji prevazilaze okvire predmeta i razreda, zalaze u sve oblasti koje se obrađuju u okviru prvog ciklusa obrazovanja i nadalje. Konkretizuju se kroz određene operativne zadatke i aktivnosti, a odnose se na sferu sticanja umenja i navika, razvijanja veština, kao i formiranja stavova iz sledećih oblasti: ekologija, demokratičnost, zdravlje i tehnologija.

1.9. PREGLED RELEVANTNIH ISTRAŽIVANJA

Prema dostupnoj i proučenoj literaturi, zaključujemo da udžbenik jeste bio predmet interesovanja i proučavanja stručnjaka/inja iz pedagoške i psihološke struke. Analizirana je i proučavana struktura udžbenika, grafičko ilustrativna građa, jezik udžbenika, pojedine funkcije udžbenika, didaktička oblikovanost i dr.

Međutim, rodnom senzitivnošću kao kriterijumom kvaliteta udžbenika, odnosno analizom udžbenika sa stanovišta poruka koji se prenose mladim naraštajima u kontekstu ravnopravnosti, teoretičari i istraživači pedagozi se nisu bavili u nekom značajnijem broju. Zapravo, u našoj zemlji i regionu, analizom udžbenika se bave uglavnom stručnjaci/kinje kao aktivisti/kinje nevladinih organizacija koje svojim delovanjem promovišu ljudska prava i koncept rodne ravnopravnosti uopšte.

Jedan od preduslova demokratizacije društva je demokratizacija i reforma obrazovanja. Prepoznajući važnost uloge vaspitanja i obrazovanja u ovom procesu, u poslednjoj deceniji, (što ukazuje na činjenicu da je pitanje proučavanja rodne ravnopravnosti u obrazovanju i vaspitanju novo), niz autora u zemlji i regionu bavio se istraživanjem zastupljenosti demokratskih poruka, kao i rodne ravnopravnosti u udžbenicima kao jednim od osnovnih izvora znanja, osnovnih medijatora društvenih vrednosti. Analiza udžbenika zapravo predstavlja najrelevantniju i najsuštinskiju analizu nastavnog plana i programa jer upravo nastavni plan i program sadržajno determiniše udžbenike.

U regionu koji čine zemlje bivše SFRJ i koje se nalaze u procesu reforme i tranzicije od socijalističkog ka demokratskom društvu, pažnja se pridaje takozvanom obrazovanju i vaspitanju za demokratiju kao navikavanju na toleranciju.

Mi ćemo ovim pregledom obuhvatiti istraživanja koja za predmet imaju analizu udžbenika sa aspekta rodne ravnopravnosti ali i istraživanja koja se odnose na udžbenike uopšte a koja su u vezi sa našim predmetom istraživanja.

Prema Bojović (2003) Laketa Novak je rezultate svog istraživanja objavio u knjizi *Udžbenik u osnovnoj školi* (1995). Naime, Laketa je istraživao stavove nastavnika prema didaktičko-metodičkim vrednostima udžbenika istorije, geografije, matematike i biologije od petog do osmog razreda, kao i to da li faktori: pol i radno iskustvo nastavnika utiču na rezultate istraživanja. Ovo istraživanje je realizovano na slučajnom uzorku od 657 nastavnika navedenih predmeta, a koji pripadaju Moravičkom, Zlatiborskom i Podrinjsko-Kolubarskom okrugu. U istraživanju je korišćena deskriptivno-analitička metoda, kao tehnika korišćeno je skaliranje i anketiranje, a od instrumenata: Likertova petočlana skala vrednosnih sudova nastavnika o didaktičko-metodičkim vrednostima udžbenika i Terstonova skala za merenje udaljenosti nastavnika od udžbenika koji koriste u radu, kao i anketa - opšti stav nastavnika prema udžbeniku. Rezultati istraživanja su pokazali da je opšta slika didaktičko-metodičkih vrednosti osnovnoškolskih udžbenika uglavnom povoljna, što nije slučaj sa vrednostima individualizacije (Laketa 1991).

Uticao je informacionih vrednosti udžbenika istraživao je preko utvrđivanja stavova nastavnika o informacionim vrednostima udžbenika Poznavanje prirode i društva za drugi razred osnovne škole. Po mišljenju nastavnika, najuspešnije su ostvarene jezičke i stilske vrednosti udžbenika, a najlošije izlaganje sadržaja putem problemskih zadataka i odgovarajućih vežbi (Laketa 1998: 67 - 77).

Mužić Vladimir istražuje funkciju udžbenika kao faktora samorealizacije učenika (subjekta vaspitno-obrazovnog rada) i ističe da udžbenik mora imati dimenziju koja će doprineti dezalijenaciji učenika. Drugim rečima, da preko udžbenika pomognemo učeniku da se u procesu sticanja znanja oseti kao partner koji se poštuje i u čije sposobnosti verujemo. (Mužić 1982:385 – 398, prema Bojović 2003:48).

Prema Španović (2003) kod nas su objavljena brojna operativna istraživanja sa posebnim naglaskom na istraživanje osnovnoškolskih udžbenika iz raznih oblasti (Matematika, Maternji jezik, Poznavanje prirode, Poznavanje društva i drugi predmeti). Istraživane su vrednosti savremenog udžbenika, primena paralelnih udžbenika, jezik udžbenika, likovno-grafička oprema udžbenika i drugo. Istraživačka delatnost udžbenika

kod nas može se podeliti u nekoliko perioda (N. Lukić, 1970, M. Kundačina, 2000). Do 1953. godine odvijala su se jednostrana istraživanja koja su odražavala subjektivnu procenu nastavnika o karakteru korišćenja udžbenika. Od 1963. godine javljaju se egzaktna istraživanja udžbenika uz traženje adekvatne metodologije. Nakon 1972. godine održano je više simpozijuma o istraživačkom radu na proučavanju udžbenika koji su dublje teorijsko-metodološki zasnovani. Posle 1980. godine dolazi do šire naučne elaboracije ovog problema kroz istraživačke projekte institucija (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Učiteljski fakultet u Užicu i drugi).

P. Ničković (1982) prema Španović (2003) konstatuje da je udžbenik postao predmet istraživanja naučnika, izdavačkih kuća, institucija i univerziteta. Organizovani su simpozijumi, stalne konferencije jugoslovenskih izdavača školske knjige, savetovanja i stručno-naučni skupovi koji su razmatrali teorijske i metodološke probleme u stvaranju savremenog udžbenika, jezik udžbenika, likovno-grafičku opremu udžbenika i drugo. Mnogi radovi posvećeni su vrednovanju udžbenika. Beogradski zavod za udžbenike i nastavna sredstva je u periodu od 1970. do 1980. godine, na primer, objavio više monografija i dokumenata iz ove oblasti, od opšteg teorijsko-metodološkog pristupa stvaranju savremenog udžbenika (Ničković, Prokić, Japundžić, Vulović) do grafičko-illustrativne građe udžbenika (R. Radovanović). Savetovanja o jeziku udžbenika (1976) i funkciji likovno-grafičke opreme savremenog udžbenika (1978), predstavljaju značajan napredak u istraživanju udžbenika. Sve ovo ukazuje da je u poslednjih nekoliko decenija poraslo interesovanje za istraživanje udžbenika uz doticanje fundamentalnih problema oblikovanja savremenog udžbenika i uz primenu novijih metodoloških postupaka.

Španović navodi i da je J. Malešević (2001) izvršio analizu sadržaja udžbenika Priroda i društvo za I, II i III razred osnovne škole i ispitivao stavove učenika i nastavnika o tome koliko učenici koriste udžbenik i kako nastavnici vrednuju udžbenike u odnosu na njihovu ulogu, zadatke i pedagoške zahteve. On je zaključio, na osnovu dobijenih rezultata, da su ovi udžbenici zasnovani na tradicionalnoj didaktičko-metodičkoj koncepciji usvajanja znanja, da su u skladu sa nastavnim planom i programom i da imaju veliku ulogu u pedagoškom radu jer su jedino sredstvo na osnovu koga se učenici ocenjuju.

Značajan doprinos istraživanju udžbenika sa teorijskog aspekta dali su i autori koji su objavili svoje radove u Zborniku radova "Savremeni osnovnoškolski udžbenik" (priredivačice: B. Trebješanin i D. Lazarević). Zastupljen je interdisciplinarni pristup savremenom školskom udžbeniku od sociološko-kulturoloških očekivanja, funkcije

udžbenika, do didaktičkog oblikovanja udžbenika. Za naše istraživanje poseban značajan segment ove monografije je rad Triva Indića „Sociološko-kulturološka očekivanja od savremenog udžbenika“ u kome kao jedan od kulturoloških zahteva savremenog udžbenika navodi kulturu jednakosti polova. Takođe u daljem teorijskom razmatranju osvrnućemo se na rad Ljubomira Kocića „Didaktičko-metodički zahtevi u oblikovanju strukture udžbenika“.

Pregled istraživanja koja su sprovedena sa aspekta demokratije, kvaliteta obrazovanja, nastavnih planova a u vezi sa rodnom ravnopravnošću dajemo u daljem tekstu.

U svom radu „Komparacija vaspitnih ciljeva čitanke za osmi razredi vaspitnih ciljeva plana i programa osnovnoškolskog vaspitanja i obrazovanja“ Jelena Opsenica (2003) je analizirala deo vaspitnih uticaja koje škola, preko udžbenika odnosno čitanke za 8. razred osnovne škole, vrši na učenike. Rezultati analize pokazuju da ni jedan tekst u čitanci ne prikazuje "savremenu" ženu, ženu koja je samostalna, koja donosi odluke, koja je ravnopravna sa muškarcem. Žene su inače malobrojne u čitanci (i u školskoj lektiri). Kad se jave, one su nečije supruge ili majke, nesamostalne, bez mogućnosti donošenja odluka i, najblaže rečeno, nevesele sudbine. Kada čitanka hvali devojkicu, hvali je (samo) po lepoti, a iz poglavlja Sunca tvojih očiju moguće je izdvojiti tekstove koji govore o lepoti žene i o ženi kao "predmetu obožavanja" (koji ulepšava život i daje smisao životu) - P. Neruda: Tvoj smeh, L. S. Sengor: Crna žena, V. Popa: Očiju tvojih da nije, ali prve dve pesme se "ne rade", a treća se tumači na prehodno opisan način. Čak i da se rade svi tekstovi u kojima se pominju žene, ne bi bila izgrađena slika o ženi koja je spremna da preuzme (i koja preuzima) odgovornost za svoj život (još je najsvetliji primer Petrija u odlomku iz Petrijinog venca). Uputstva za obradu nedovoljno (ili u opšte ne) usmeravaju na problematizovanje patrijarhalnog modela muško-ženskih odnosa, koji je prisutan u tekstovima čitanke, pa se jedino može zaključiti da upravo taj model dobija podršku (slobodno formulisano: muškarci su ratnici, žene su majke).

Opsenica je zaključila da pored toga što vaspitava spremnost za odbrambeni rat kao patriotizam, nepoverenje u druge narode (kao potencijalne neprijatelje) i čitanka podržava patrijarhalni model odnosa među polovima. Sudeći po čitanci, to su stavovi koje učenici treba da usvoje.

U radu „ Načelo nediskriminacije u instruktivnim materijalima u udžbenicima za decu od 6 do 11 godina“, Marinković Snežana (2002), analizirala je koliko i na kakav način je zastupljen princip nediskriminacije u instruktivnim materijalima za

šestogodišnjake (S. Marinković Upoznavalica i E. Kamenov Priroda i društvo) i udžbenicima Prirode i društva (I-III razreda) i Poznavanja društva (IV razred). Analiza je pokazala da je znatan deo razlika među ljudima nevidljiv ako na svet gledamo kroz analizirane materijale: „nema rasnih razlika, razlika po socijalnom statusu, hendikepiranih i bolesnih, porodica koje nisu nuklearne ili proširene (s babom i dedom)“. Ostale razlike se pominju (nacionalne verske, polne) i udžbenik se zalaže za ravnopravnost ovih grupa u vidu deklarativnih parola.

Pešikan Ana i Marinković Snežana (2006.) u radu „Komparativna analiza tipičnog ženskog i muškog lika na ilustracijama u udžbenicima za prvi razred osnovne škole“ dale su rezultate komparativne analize tipičnog ženskog i muškog lika u udžbenicima prirode i društva za prvi razred osnovne škole. Jedna analiza je urađena 1999. godine, a 2005. su urađene analize tri nova alternativna udžbenika za ovaj predmet (sada pod nazivom "Svet oko nas"). U radu su analizirani muški i ženski likovi na ilustracijama u udžbenicima Svet oko nas za I razred (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Narodna knjiga, Kreativni centar, 2004) i rezultati te analize su upoređeni sa rezultatima ranije obavljene analize udžbenika Priroda i društvo za I razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.god. (v. Marinković, S. & Pešikan, A. (1999). Tipičan muški i ženski lik u udžbenicima Priroda i društvo. Psihologija, 3-4, 225-240).

Analiza demokratskih sadržaja u srednjoškolskoj udžbeničkoj literaturi koje je sproveo Zoran Avramović 2000. godine pokazuje, u saznajnom i didaktičko-metodičkom pogledu, da ovi sadržaji nisu ostvareni na zadovoljavajući i odgovarajući način. Tom prilikom analizirani su udžbenici za gimnaziju i srednje škole: *Istorija, Geografija, Ustav i prava građana, Sociologija, Istorija filozofije* kao sadržajima društveno-humanističkih disciplina. (Z. Avramović, 2000:179)

U Crnoj Gori, 2006. godine organizacija pod nazivom „Ženska akcija“ sprovela je istraživanje „Rodna senzitivnost udžbenika književnosti i učeničke prakse u osnovnim školama Crne Gore“. Analiza je uslovno rečeno imala svoju objektivnu (pisani sadržaj) i subjektivnu dimenziju (stavovi profesora književnosti). Kvantitativna i kvalitativna analiza tekstova sadržanih u udžbenicima književnosti u osnovnim školama (odnosno 10 čitanki) rezultirala je pokazateljima koji pružaju realan uvid u prisustvo/odsustvo rodne dimenzije u postojećim nastavnim planovima i programima osnovnog obrazovanja. Analizu su sprovele Dr Srebrenka Viđen i Vesna Vučurović. Sprovedena analiza sadržaja implicira određene šire i uže generalizacije od kojih za potrebe ovog rada navodimo osnovnu “U svim analiziranim udžbenicima književnosti za osnovno obrazovanje prisutan

je rodno diskriminacioni model vaspitanja i izgradnje svijesti kod mladih, spram rodne ravnopravnosti iskazan kroz odsustvo rodne senzibilisanosti kako u oblasti uređivačke politike (izbora autora/ica, ilustratora/ki, redaktora/ki i sl) tako i sadržaja uključenih tekstova. Prisutna je marginalizacija žena u udžbenicima daleko manje autorica udžbenika, autorica tekstova i članica uređivačkog tima, uz kontinuirano značajno manje ženskih likova u tekstovima udžbenika.” (Viđen, dr. Srebrenka i Vučurović Vesna, 2006: 34). Ovo istraživanje je imalo i subjektivnu dimenziju koje se tiče ispitivanja stavova učenika i učenica o pitanjima rodne ravnopravnosti u udžbenicima i nastavi kao i ispitivanja stavova profesora/ki i nastavnika/ca maternjeg jezika o pitanjima vezanim za rodnu ravnopravnost u obrazovanju. Na osnovu rezultata analize, autorke i istraživačice su Ministarstvu prosvjete i nauke, autorima/kama nastavnih planova i programa, nastavnom kadru i školama predložile niz mogućih akcija.

Slično istraživanje takođe u Crnoj Gori sprovela je i organizacija ANIMA-centar za žensko i mirovno obrazovanje sa istim rezultatima „Analiza odabranih udžbenika jasno pokazuje da je u našem obrazovnom sistemu i dalje na snazi prepoznatljivi patrijarhalni socijalizatorski obrazac i da su rijetki udžbenici koji svojom rodno-senzitivnom orijentacijom otvaraju mogućnost konstruisanja drugačijih formi djelovanja i decentracije rodni uloga. Rodne uloge u većini pregledanih udžbenika se i dalje vrte oko tradicionalnih, stereotipnih i binarnih podjela muško/žensko.” (dostupno na ANIMA-centar za žensko i mirovno obrazovanje: <http://zinecanima.org>)

U Hrvatskoj 2003. god Bojana Genov i organizacija “ŽENSKA MREŽA” su sprovele istraživanje “O sadržaju i metodologiji udžbenika”. Rezultati tog istraživanja sažeto i generalizovano citirano: ”U našim udžbenicima nema invalidnih osoba. Nema obitelji koje nisu mama – tata – dvoje djece, nema djece s krivim zubima i nogama, klempavim ušima i naočalama. Nema uopće različitosti, a kamoli pouke o tome kako je različitost normalna, lijepa, poželjna i plodna. Različitost koju je nemoguće zaobići, onu između muškaraca i žena, autori udžbenika smještaju negdje u kontekst 19. stoljeća. Površna rodna analiza udžbenika koju smo napravile, koristeći tek prebrojavanje pojavljivanja muškaraca i žena te uloge u kojima se pojavljuju, pokazala je da se žene pretežno pojavljuju kao pratilje muškaraca. Najčešće su pasivne, a u opisima je važna njihova fizička ljepota.” (dostupno na www.zenska-mreza.hr/press)

U monografiji „Prevazilaženje rodni stereotipa u osnovnom obrazovanju” koja je nastala kao jedan od konkretnih rezultata Regionalne strateške konferencije „Prevazilaženje rodni stereotipa u osnovnom obrazovanju”, održane oktobra 2004.godine,

u organizaciji ŽNVO Ženska Akcija, a uz podršku Instituta za otvoreno društvo-predstavništvo u Crnoj Gori, u okviru EastEast programa pronašli smo prezentacije stanja rodni stereotipa na Kosovu, u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj, u Srbiji, Crnoj Gori i iskustvo iz Vojvodine. Publikacija sadrži izveštaje konkretnih analiza stanja iz gorenavedenih regija, počev od polno obrazovne strukture do vrednostih poruka udžbenika. (dostupno na www.pdf-search-engine.com/stereotipa;%7D-pdf.html)

Istraživanje „Rodno osetljivi udžbenici i nastavna praksa“ Jelene Stefanović i Saše Glamočak sastoji se iz dva dela, jedan deo odnosi se na rodnu analizu osnovnoškolskih čitanki, a drugi na sagledavanje nekih segmenata nastavne prakse srpskog jezika u osnovnoj školi iz rodnog ugla. „Rezultati analize čitanki za osnovnu školu u Srbiji pokazuju da se u čitankama održava rodna nejednakost, odnosno da postoje elementi diskriminacije kada je u pitanju zastupljenost autorki tekstova i slikovnih priloga, kao i zastupljenost i način prikazivanja ženskih likova.“

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. PREDMET ISTRAŽIVANJA

Kada govorimo o demokratskoj svesti i znanju, činjenica je da se demokratska svest stiče na institucionalan i spontan način, u školi i van škole. Sa stanovišta vaspitanja za demokratiju, škola ima izuzetan značaj.

Vaspitanje za demokratiju utiče i na socijalni i na moralni razvoj ličnosti: upućuje na odnose sa drugim ljudima, formiraju se stavovi i pojedinačnim i grupnim ponašanjima, razvija se svest o kolektivnoj pripadnosti, pravima i obavezama u zajednici, priprema za obavljanje društvenih uloga.

Osnovni cilj demokratizacije je postizanje ravnopravnosti svih članova i članica jednog društva. To ne znači uključivanje podjednakog broja žena i muškaraca u razvojne aktivnosti, ni njihovo tretiranje na isti način. Demokratizacija podrazumeva i pretpostavlja rodnu ravnopravnost kao postojanje ravnopravne vidljivosti, osnaženosti i učešće oba pola u svim sferama javnog i privatnog života.

Ustanove obrazovanja snažno utiču na oblikovanje ličnosti učenika/ca: utiču na ponašanje, izgrađuju stavove o raznim aspektima stvarnosti, usađuju navike, veštine i moralne norme. Škola je mehanizam socijalizacije i svi njeni suštinski elementi svojim delovanjem predstavljaju model za formiranje i održavanje rodnog identiteta i društveno prihvatljivih rodnih uloga. Osnovna uloga škole jeste da omogući i podržava razvoj ličnosti a „razvoj je proces koji koji se odvija putem raznih posredovanja“ (Plut, 2003:54).

Upravo jedna takva oposredovanost jesu udžbenici. Udžbenik je „referentni okvir za posmatranje društvenih pojava“. (Plut, 2003:85) U njemu se nalaze i određene vrednosti koje utiču na moralnu orijentaciju učenika. Pomoću udžbenika, učenik bolje opaža stvarnost, i na adekvatniji način misli o stvarnosti.

U razvoju demokratske svesti odnosno takve svesti koja je preduslov i pretpostavka rodne ravnopravnosti, udžbenici zauzimaju važno mesto, naročito oni iz društvenih nauka. Udžbenik prenosi i eksplicitne ali i implicitne poruke. U udžbenicima postoji ono što jeste ali i ono što nije rečeno i pokazano. Primanje implicitnih poruka ne moraju biti svesni, kaže Plut (2003:127) a ipak ostavljaju trag, i to možda dublji nego svesno „podučavanje“. Plut dalje navodi da ogroman deo naših učenja u kulturi, jesu baš takva učenja. Izloženost

uticajima i participacija su mehanizmi socijalizacije u kulturu. Prema Plut (2003:128) o tome su pisali socijalni i razvojni psiholozi (psihološkinje) koji o tim procesima govore kao o enkulturaciji, socijalizaciji, kulturnom oblikovanju i dr. ma kako ga nazvali, kaže Plut, ovaj oblik učenja je važan i za udžbenike.

Osvrnućemo se i na neke statističke podatke koje je dao Pokrajinski sekretarijat za rad zapošljavanje i ravnopravnost polova (PSRZRP): U Vojvodini 42,2% aktivnog stanovništva čine žene. Stopa zaposlenosti: žene 33,6%, muškarci 53,5%. Stopa nezaposlenosti: žene 22,3%, muškarci 14,8%. Osobe koje su dobrovoljno napustile posao iz porodičnih razloga 80 % jesu žene. Žene su u većem procentu nepismenije. Postoji stereotipna zastupljenost polova u srednjim školama i fakultetima (npr. mnogo više učenika u srednjoj elektrotehničkoj i na studenata na tehničkim fakultetima u odnosu na učenice/studentkinje, a s druge strane mnogo je veći broj devojčica u srednjoj tekstilnoj, srednjoj medicinskoj, ekonomskoj školi i više studentkinja na učiteljskom, pedagoškom, medicinskom fakultetu). (Žene i muškarci u Vojvodini, 2007. PSRZRP)

Imajući u vidu da je Srbija potpisnica Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (iz 1979.) – CEDOW Konvencije i da se kao takva obavezala između ostalog da: „...će preduzimati adekvatne mere za eliminaciju diskriminacije žena da bi im se obezbedila jednaka prava sa muškarcima na polju obrazovanja, a posebno da se obezbede, na bazi jednakosti muškaraca i žena:

... c) odstranjivanje svih stereotipnih pojmova u pogledu uloga žena i muškaraca na svim nivoima i u svim oblicima obrazovanja uz jačanje paralelnog obrazovanja i drugih vrsta obrazovanja koja će pomoći postizanju ovog cilja, a posebno na osnovu revizije udžbenika i školskih programa i adaptacije metoda nastave;“ (CEDOW Konvencija član 10. stav c.), naša je obaveza i odgovornost, da kao pojedinci i pojedinke, stručnjaci i stručnjakinje iz pojedinih oblasti, utičemo na ostvarivanje ove potpisane obaveze.

Pedagoška teorija daje objašnjenja i preporuke za koncepciju savremenog udžbenika u pogledu njegove strukture, principa i pravila oblikovanja, nudi liste opštih kriterijuma za procenu kvaliteta udžbenika i sl. ali u kojima se rodna ravnopravnost kao element, kriterijum, pravilo ili princip, u najvećem broju slučajeva ne pominje niti eksplicitno ni implicitno.

Zbog svega gore navedenog predmet našeg istraživanja je upravo ***rodna senzitivnost kao kriterijum valjanosti udžbenika Svet oko nas/Priroda i društvo***

2.2. PROBLEM ISTRAŽIVANJA

U odnosu na sve već navedeno a ukratko rečeno: imajući u vidu da je udžbenik često najvažnije didaktičko sredstvo koje se koristi u nastavi i da je tako i njegov uticaj kao prenosnika kulturnih modela veći, i da rodni stereotipi koje oni nude mogu predstavljati osnovu za socijalizaciju ličnosti i za diskriminatorne prakse i održavanje neravnopravnog položaja žena u društvu definišemo **problem** pitajući se *koliko udžbenici Svet oko nas/Priroda i društvo zadovoljavaju kriterijum rodne osetljivosti.*

2.3. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je da utvrdimo *koliko su udžbenici iz predmeta Svet oko nas/Priroda i društvo rodno osetljivi.*

Kada govorimo o rodnoj osetljivosti udžbenika, mislimo na jezik udžbenika (rod u kom se autori obraćaju učenicima/cama), zastupljenost ženskih i muških likova, kao i vrednosti, uloge, aktivnosti i osobine muških i ženskih likova koje se tekstualnim i likovnim sadržajima udžbenika promoviraju.

Da bi smo ostvarili cilj našeg istraživanja, potrebno je da definišemo zadatke kojim ćemo cilj ostvariti:

1. Istražiti u kom se rodu autori/ke udžbenika obraćaju učenicima/cama.
2. Utvrditi u kom rodu se pominju zanimanja u tekstualnom delu udžbenika.
3. Utvrditi zastupljenost muških i ženskih likova (dece i odraslih) u slikovnim sadržajima udžbenika.
4. Utvrditi kako su predstavljeni odrasli muški i ženski likovi u sadržajima udžbenika odnosno koje uloge pridaju muškim i ženskim likovima.
5. Utvrditi koja se ponašanja/aktivnosti pripisuju muškim i ženskim likovima dece u udžbenicima.

2.4. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Na osnovu opšteg cilja istraživanja postavljamo opštu hipotezu istraživanja:

H₀: Udžbenici iz predmeta Svet oko nas/Poznavanje prirode i društva nisu u dovoljnoj meri rodno senzitivni.

Na osnovu zadataka istraživanja, postavićemo posebne hipoteze istraživanja:

H₁: Autori/ke udžbenika pri obraćanju učenicima/cama u udžbenicima koriste konstrukcije rečenice koje isključuju upotrebu roda – odnosno rodno neutralno.

H₂: Autori/ke udžbenika koriste pretežno muški rod u upotrebi zanimanja sem u slučajevima zanimanja koja i u svakodnevnom govoru pominju i u ženskom rodu (npr. Učiteljica, doktorka, balerina i sl.)

H₃: U slikovnim sadržajima udžbenika ne postoji ravnomerna zastupljenost muških i ženskih likova.

H₄: Udžbenici promovišu tradicionalne uloge muških i ženskih likova.

H₅: U udžbenicima su ženski likovi prikazani u pasivnijim i tradicionalnijim aktivnostima a muški likovi u aktivnijim aktivnostima.

2.5. VARIJABLE I INDIKATORI ISTRAŽIVANJA

Zavisna varijabla: Indikatori rodne senzitivnosti udžbenika

U ovom smislu indikatori rodne senzitivnosti udžbenika su :

- Rod u kom se autori/ke obraćaju učenicima/cama je rodno neutralno (drugo lice jednine) ili uključuju oba roda.
- Zanimanja u udžbeniku se ne pominju samo u muškom rodu – odnosno koristi se rodno senzitivan jezik
- Profesionalne uloge muškaraca i žena nisu većinom rodno stereotipne.
- Porodične uloge muškaraca i žena nisu većinom rodno stereotipne.
- Vrednosti ženskih i muških likova nisu većinom rodno stereotipne.¹ za muški, odnosno ženski rod.

Nezavisna varijabla: Udžbenici Svet oko nas i Priroda i društvo

2.6. METODA, TEHNIKA, INSTRUMENTI:

Metode i tehnike koje ćemo primeniti u ovom istraživanju su odabrane u skladu sa prirodom problema, predmetom, ciljem i zadacima istraživanja, kao i u skladu sa postavljenim hipotezama. U istraživanju će se koristiti deskriptivna metoda, metoda teorijske analiza a kao tehnika analiza sadržaja. Naši instrumenti su Ček liste i pregledi sačinjeni na osnovu: Iindikatora za rodno osetljive čitanke (Kog su roda čitanke? 2007:198) i na osnovu instrumenata sličnih istraživanja u zemlji i regionu.

¹ Termin rodni stereotipi odnosi se na uvrežena, najčešće netačna stanovišta vezana za muški, odnosno ženski rod.

2.7. UZORAK:

Pri izboru uzorka za naše istraživanje uzeli smo u obzir da je prema nastavnom planu predmeta Svet oko nas/ Priroda i društvo: Osnovna svrha izučavanja integrisanog nastavnog predmeta *Svet oko nas* da usvajanjem znanja, umenja i veština deca razvijaju svoje saznejne, fizičke, socijalne i kreativne sposobnosti, a *istovremeno spoznaju i grade stavove i vrednosti sredine u kojoj odrastaju kao i šire društvene zajednice*. Otkrivanjem sveta kod dece se razvijaju saznejne sposobnosti, formiraju se osnovni pojmovi i postepeno se grade osnove za sistem pojmova iz oblasti *prirode, društva i kulture*.

Dakle, naš uzorak čine udžbenici Svet oko nas za I, II i Priroda i društvo za III razred i to u izdanju više izdavačkih kuća: Kreativni centar, Educa i Nova škola. Uzorak je namerni.

2.8. STATISTIČKA OBRADA PODATAKA I POSTUPAK:

Dobijeni podaci biće obrađeni kvalitativno i kvantitativno, a rezultati istraživanja izneti tekstualnim i grafičkim putem.

Polazeći od postavljenog cilja i zadataka istraživanja, izvršiću obradu i analizu dobijenih rezultata istraživanja. Nakon sređivanja i klasifikovanja, dobijeni podaci će biti obrađeni odgovarajućim statističkim postupcima i predstavljeni tabelarno i grafički.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom delu rada, prikazaćemo rezultate istraživanja, ne zadržavajući se na implikacijama ni tumačenjima, budući da ćemo se na rezultate osvrnuti u zaključnim razmatranjima gde ćemo ukazati i na pedagoške implikacije.

Najpre ćemo prezentovati neke osnovne podatke u vezi sa udžbenicima koje smo analizirali:

Tabela 1.

NAZIV udžbenika	IZDAVAČ	RAZRED	POL AUTORA		POL ILUSTR.	
			M	Ž	M	Ž
Svet oko nas	Kreativni centar	Prvi	1	1	1	0
Svet oko nas	Kreativni centar	Drugi	1	1	1	1
Priroda i društvo	Kreativni centar	Treći	1	1	2	0
Svet oko nas	Eduka	Prvi	0	1	1	0
Svet oko nas	Eduka	Drugi	0	2	0	1
Priroda i društvo	Eduka	Treći	1	3	0	1
Svet oko nas	Nova Škola	Prvi	1	2	1	1
Svet oko nas	Nova Škola	Drugi	1	2	1	1
Moj zavičaj- Priroda i društvo	Nova Škola	Treći	0	2	1	2

Radi lakšeg pregleda dobijene rezultate izložićemo prema postavljenim zadacima istraživanja.

1. Istražiti u kom se rodu autori/ke udžbenika obraćaju učenicima/ca

Tabela 2. obraćanje učenicima/cama po izdavačima i razredu

IZDAVAČ razred	obraćanje					
	M f	%	OBA f	%	Neutral no	%
Kreativni centar I	50	21,73	0	0	180	78,26
Kreativni centar II	44	26,35	0	0	123	73,65
Kreativni centar III	29	15,10	0	0	163	84,89
Eduka I	3	1,38	11	5,07	203	93,54
Eduka II	59	18,26	0	0	264	81,73
Eduka III	0	0	12	6,81	164	93,19
Nova Škola I	0	0	0	0	144	100 %
Nova Škola II	0	0	0	0	127	100 %
Nova Škola III	0	0	0	0	100	100 %

Prema dobijenim rezultatima i pregledu u tabeli, možemo videti da se samo autor i autorke "Nove škole" učenicima i učenicama dosledno u 100 % slučajeva obraćaju rodno neutralno odnosno u drugom licu jednine prezenta (sadašnje vreme).

„Kreativni centar“ se učenicima i učenicama uglavnom obraća rodno neutralno odnosno u drugom licu jednine prezenta. Međutim, autori i autorke koriste i perfekt (prošlo vreme) pa u tom slučaju koriste muški rod, i to u proseku u petini slučajeva a u 2. razredu čak četvrtina obraćanja je u muškom rodu.

„Eduka“ koristi i rodno neutralno obraćanje u prezentu ali i konstrukcije rečenica u perfektu. U prvom i trećem razredu konstrukcije rečenica su uglavnom rodno **neutralne u prezentu ili uključuju oba roda** ako su rečenice u perfektu. Međutim, u drugom razredu, rezultati su slični sa rezultatima koje smo dobili za „Kreativni centar“.

2. Utvrditi u kom rodu se pominju zanimanja u tekstualnom delu udžbenika.

U nižim razredima osnovne škole, sadržaj se češće prezentuje kroz slike- ilustracije nego tekstom. Nas je ipak zanimalo, ukoliko se zanimanja ljudi predstavljaju tekstualno u kom se rodu spominju. Obračali smo pažnju na to da li se zanimanje u tekstu odnosi na muški lik, ženski lik ili govori o zanimanju uopšte. Tako smo dobili rezultate koji nam govore da se zanimanja *koja su ilustrovana slikom osobe* nekog pola uglavnom napisana u odgovarajućem rodu. Za nazive zanimanja koja nisu ilustrovana osobom kao nosiocem profesionalne uloge-zanimanja, koristi se isključivo muški rod. U nekoliko ilustracija

možemo zapaziti da iako su žene naslikane kao predstavnice zanimanja, tekst odnosno naziv zanimanja je u muškom rodu, sem za slučajeve „učiteljica“ i „spremačica“.

Tabela 3. rod zanimanja/tekst

IZDAVAČ razred	zanimanja		
	m-m	ž-ž	m za uopšte
Kreativni centar I	0	0	0
Kreativni centar II	0	0	0
Kreativni centar III	0	0	2
Eduka I	0	0	0
Eduka II	1	2	8
Eduka III	2	2	16
Nova Škola I	4	2	4
Nova Škola II	0	4	4
Nova Škola III	0	0	4

3. Utvrditi zastupljenost odraslih muških i ženskih likova u slikovnim sadržajima udžbenika.

Rezultati prikazani u *tabeli 4.* nam kazuju da bilo da gledamo pojedinačno-po izdavačima ili ukupne frekvencije i procenete, od ukupnog broja prikazanih likova, tek nešto više od trećine, (tačnije 37%) su ženski odrasli likovi. Možemo reći da na svaku ilustraciju ženske odrasle osobe, postoji po 2 ilustracije odrasle muške osobe.

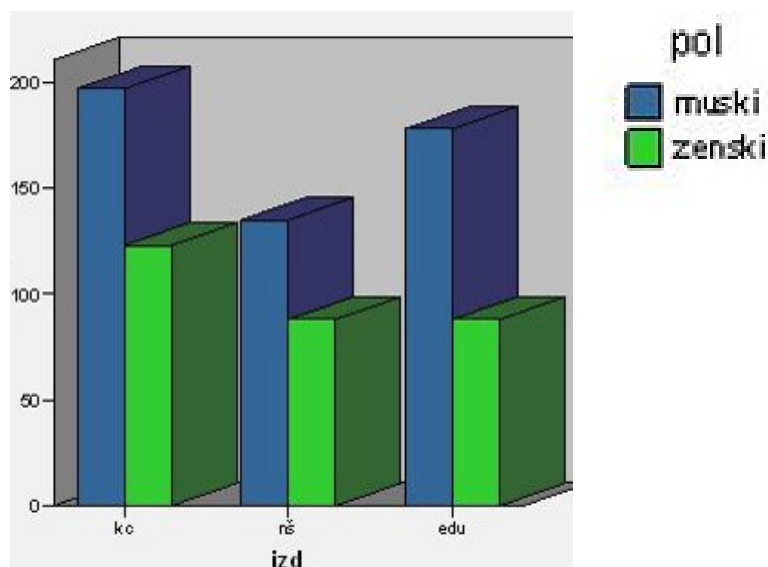
Tabela 4. zastupljenost odraslih muških i ženskih likova u slikovnim sadržajima udžbenika, po izdavaču.

IZDAVAČ razred	pol				
	m	%	ž	%	total
Kreativni centar	197	61,6	123	38,4	320
Eduka	178	66,9	88	33,1	266
Nova Škola	135	60,5	88	39,5	223
total	510	63%	299	37%	

Takođe nas je zanimalo da li među izdavačima postoji statistički značajna razlika u frekvenciji likova po polovima. Podatke smo obradili u SPSS programu, u kom smo izračunali Pirsonov χ^2 i dobili sledeći rezultat: Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 2,615$

i za broj stepeni slobode $df = 2$, sa graničnim χ^2 vrednostima 5,991 i 9,210 i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01, zaključuje se da nema statistički značajne razlike u rezultatima različitih izdavača kada je frekvencija likova po polovima u pitanju, jer je izračunati χ^2 manji od navedenih graničnih vrednosti. Ovaj nalaz je uočljiv i u *grafikonu 1*. Dakle, kod sva tri analizirana izdavača muških likova ima više nego ženskih i to za trećinu.

Grafikon 1.

3a. Utvrditi zastupljenost muških i ženskih likova (dece) u slikovnim sadržajima udžbenika

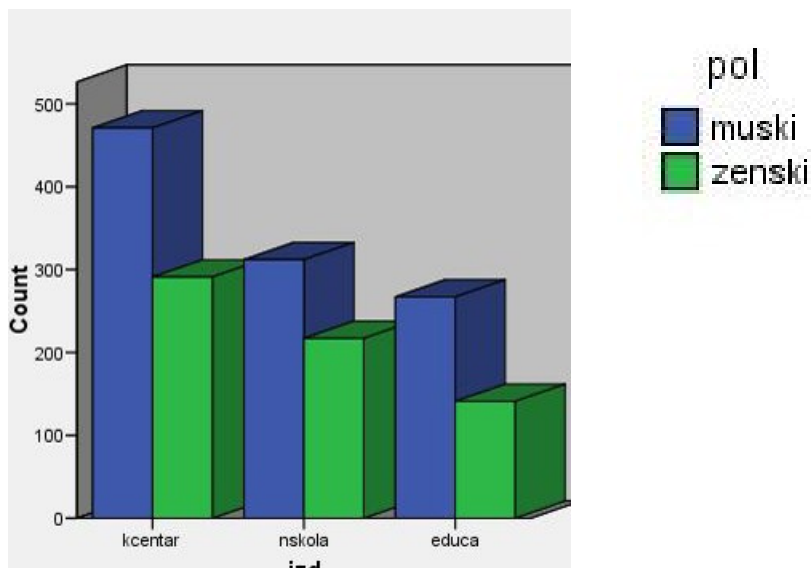
Tabela 5. zastupljenost muških i ženskih likova dece u slikovnim sadržajima udžbenika, po izdavaču.

IZDAVAČ razred	pol				total
	m	%	ž	%	
Kreativni centar	471	61,8	291	38,2	762
Eduka	267	65,4	141	34,6	408
Nova Škola	312	59	217	41	529
total	1050	61,8%	649	38,2%	1699

Na osnovu rezultata možemo potvrditi da postoji znatno veći broj ilustrovanih dečaka, nego ilustrovanih devojčica. Takođe, ova razlika od skoro 20 % a negde i 30 % je primetna kod sva tri analizirana izdavača.

Da bi smo i empirijski i statistički utvrdili da postoji statistički značajna razlika, podatke smo obradili u SPSS programu, u kom smo izračunali Pirsonov χ^2 i dobili sledeći rezultat: Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 4,074$ i za broj stepeni slobode $df = 2$, sa graničnim χ^2 vrednostima 5,991 i 9,210 i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01, zaključuje se da nema statistički značajne razlike u rezultatima različitih izdavača kada je frekvencija likova dece po polovima u pitanju, jer je izračunati χ^2 manji od navedenih graničnih vrednosti. Ovaj nalaz je uočljiv i u *grafikonu 2*. Dakle, kod sva tri analizirana izdavača likova dečaka ima više nego likova devojčica.

Grafikon 2.

4. Utvrditi kako su predstavljeni odrasli muški i ženski likovi u sadržajima udžbenika odnosno koje uloge pridaju muškim i ženskim likovima.

Analizirajući udžbenike, posmatrali smo uloge u kojima se muški i ženski likovi predstavljaju. Uloge smo podelili u 5 najkarakterističnijih kategorija. Rezultati prikazani u tabeli 6. govore sledeće:

Tabela 6. prikaz uloga u kojima su predstavljeni muški odnosno ženski odrasli likovi

izdavač	Profesionalna		Porodična		Hobi		Istorijska, mitološka		Ostalo		
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	
KCENTAR	82	35	44	63	11	0	18	4	42	21	
	% uloga po polu	70.1	29.9	41.2	58.8	100	0	81.81	18.18	66.6	33.4
	% u odnosu na sve uloge	41.6	28.5	22.3	51.2	5.6	0	9.1	3.3	21.3	17.1
N.ŠKOLA	53	19	43	50	2	0	14	2	23	17	
	% uloga po polu	73.6	26.4	47.3	52.7	100	0	87.5	12.5	57.5	42.5
	% u odnosu na sve uloge	39.3	21.6	31.9	56.8	1.5	0	10.4	2.3	17.0	19.3
EDUKA	102	21	39	49	0	0	4	0	33	18	
	% uloga po polu	82.9	17.1	44.3	45.7	0	0	100	0	64.7	35.3
	% u odnosu na sve uloge	57.3	23.9	21.9	55.7	0	0	2.2	0	18.5	20.5

Posmatrano zbirno, ne uzimajući u obzir razlike u udžbenicima različitih izdavača, tabela 7. nam prikazuje sledeće:

Tabela 7. uloge po polu

Uloge/pol	muški	%	ženski	%	ukupno	%
profesionalna	237	46,5%	75	25,1%	312	38,6%
porodična	126	24,7%	162	54,2%	288	35,6%
hobi	13	2,5%	0		13	1,6%
ist/poznati	36	7,1%	6	2,0%	42	5,2%
ostalo	98	19,2%	56	18,7%	154	19,0%
ukupno	510		299		809	

Odrasle osobe se u najvećem broju slučajeva prikazuju u profesionalnim odnosno porodičnim ulogama. Muškarcima se od svih uloga najčešće pripisuju profesionalne uloge. Procenat profesionalnih uloga (46,5 %) je ubedljivo najveći u odnosu na sve uloge koje se pripisuju muškarcima ali postoji i velika razlika u odnosu na to koliko se profesionalne

uloge pripisuju muškarcima a koliko ženama. Razlike su sledeće: u udžbeniku „Kreativnog centra“ 70.1% muškaraca je prikazano u profesionalnoj ulozi prema 29.9 % žena, u udžbeniku „Nove škole“ 73.6% muškaraca prema 26.4 % žena i u udžbeniku „Eduke“ 82.9% muškaraca prema 17.1% žena. Svaka četvrta žena je međutim prikazana u profesionalnoj ulozi.

Tek svaki četvrti muškarac je prikazan u porodičnoj ulozi. Spomenućemo *neke* od aktivnosti u okviru porodičnih uloga. Muškarac prikazan u porodičnoj ulozi : usisava 2x, pere suđe 1x, seče drva za ogrev 4x, čisti sneg/lišće 3x , nose namirnice 3x, sedi u fotelji 3x (čita, priča sa detetom i sl), sadi biljke 5x, pere automobil 3x. U ovih nepunih 25% spadaju i ilustracije i fotografije porodice, na kojima su svi članovi pasivni, bez ikakve aktivnosti.

Ženama se međutim, u čak 54,2 % pridodaju porodične uloge. Žena: mesi kolače, kuva 4x, sprema zimnicu 5x, čisti 3x, prede, plete, pere veš/ručno ili u mašini 3x, gura dečija kolica, postavlja trpezu ili stoji uz decu dok jedu i dr.

Sudeći po analiziranim udžbenicima, žene se ne prikazuju u nekoj aktivnosti koja bi se mogla okarakterisati kao hobi. Muškaraci uglavnom pecaju.

Kada govorimo o profesionalnim ulogama, spomenućemo i to da postoji i razlika u broju različitih zanimanja muškaraca i žena. Tako npr. u udžbeniku „Kreativnog centra“ odnos ilustracija različitih zanimanja koja obavljaju muškarci i koja obavljaju žene je skoro 70% prema 30%.

U udžbenicima se mogu pronaći i fotografije ili ilustracije istorijskih, religioznih ili mitskih likova. Istorijski muški likovi su poznati naučnici, vladari, likovi iz legendi i sl. dok u 6 istorijskih ženskih likova ubrajamo 2 fotografije naše poznate pesnikinje Desanke Maksimović, 3 fotografije prošlosti gde žena stoji uz muškarca ili uz drugu žensku osobu, elegantno obučena. Na jednoj ilustraciji je nacrtana kćerka mudraca Talesa koji je opisao pojavu elektriciteta.

U kategoriji ostalo su ilustracije/fotografije koje nismo mogli da okarakterišemo kao bilo koju od ove četiri uloge. To su uglavnom ilustracije gde su muškarci i žene prikazani kao „ljudi u masi, prolazu“, u cilju upotpunjavanja slike. Iz tabele 7. se može videti da i u ovoj kategoriji, u proseku postoji odnos 65% muških likova prema 35% ženskih.

Zadržaćemo se još na profesionalnim ulogama muškaraca i žena. Zanimalo nas je koliko i koja se to zanimanja pripisuju svakom od polova.

Tabela 8. nam daje prikaz koliko raznolikih zanimanja koja obavljaju muškarci i žene pojednini izdavači pokazuju.

Tabela 8. Različita zanimanja po polu i izdavačima

Muškarci		Žene	
Apotekar	Padobranac 2x	69.5 %	11 Bibliotekarka
Kreativni centar	2x		30.5%
Berber	Policajac 3	65.7%	12 Higijeničarka
Nova škola	Poljoprivrednik		34.3%
Bibliotekar	28	72.5%	11 Frizerka 2x
Doma Eduka	Ronioc		27.5%
Električar	Stolar 96	73.8%	34 Pedagoginja
Ukupno	23		26.2%
Kožar 2x	Radnik u mlekari 2x		Pekarka 2x
Kuvar	Trgovac		Psihološkinja
Lekar	Učitelj/nastavnik 9x		Radnica u mlekari
Mesar	Vozač 3x		Sekretarica
Muzičar	Zubar		Turizmološkinja
Obučar 2x	Zidar 5x		Učiteljica / nastavnica 2x
Poštar			Veterinarka
Ukupno 23 različitih zanimanja			Ukupno 12 različitih zanimanja

Kao što možemo videti, u udžbenicima sva tri izdavača, među muškim likovima ima znatno više različitih zanimanja.

Tabelama 9. 10. i 11. prikazaćemo spisak zanimanja u udžbenicima po izdavačima.

Tabela 9. Spisak zanimanja muških i ženskih likova (Kreativni centar)

Muškarci		Žene	
Atletičar	Radnik u gr. čistoći 2x		Bibliotekarka 2x
Direktor	Radnik u ribnjaku		Higijeničarka
Drvoseča	Radnik u fabrici		Frizerka
Glumac 2x	Radnik u gr. zelenilu		Glumica (u pozadini)
Knjižar	Slikar 2x		Kasirica
Lekar 2x	Sladoledžija 2x		Krojačica
Obučar	Štampar		Lekarka 2x
Poštar	Učitelj/nastavnik 2x		Poljoprivrednica 5x
Pčelar	Vozač 7x		Trgovkinja
Pekar 2x	Voćar		Radnica u fabrici
Pisac	Zubar		Učiteljica / nastavnica 9x
Policajac 6x	Zidar		
Poljoprivrednik 22x			
Ukupno 25 različitih zanimanja			Ukupno 11 različitih zanimanja

Tabela 10. Spisak zanimanja muških i ženskih likova (Nova Škola)

Tabela 11. Spisak zanimanja muških i ženskih likova (Eduka)

Muškarci		Žene
Akrobata 2x	Poštari 2x	Arheološkinja
Astronaut	Policajac 5x	Balerina
Bibliotekar	Radnik u pošti	Higijeničarka
Crtič geograf. mapa	Radnik u cirkusu	Knjižarka
Direktor	<i>Radnik u fabrici</i>	Krojačica 2x
Domar	Radnik u kancelariji	<i>Kuvarica</i>
Grničar	Radnik ugr. zel 4x	<i>Lekarka</i>
Konobar	Stolar 3x	Psihološkinja
Košarkaš 2x	Slikar	<i>Radnica u fabrici</i>
<i>Kuvar</i>	<i>Trgovac 3x</i>	<i>Trgovkinja</i>
<i>Lekar 2x</i>	<i>Učitelj/nastavnik 3x</i>	<i>Učiteljica / nastavnica 5x</i>
Naučnik	Vozač 6x	
Obučar 2x	Vatrogasac 4x	
Pekar 4x	Zubar	
Ukupno 28 različitih zanimanja		Ukupno 11 različitih zanimanja

U tabelama se lako može uočiti da postoji malo zanimanja koje obavljaju i muškarci i žene. To su uglavnom zanimanja u poljoprivredi, prosveti, trgovini, medicini i biblioteci. Najfrekventnija zanimanja koje po slikama i ilustracijama obavljaju muškarci su: poljoprivrednik 22x, kao profesionalni vozač 16x, u prosveti 14x, kao policajci se pojavljuju 12 puta, radnici u gradskom zelenilu i čistoći 7x, majstori (zidari, električari, domari) 17x, umetnici (muzičari, slikari, pisci) 9x, lekari 5x i dr.

Među ženama nema radnica u gradskom zelenilu ili čistoći, nema ih među rukovodećim zanimanjima, u stomatologiji, policiji ni u zanatskim zanimanjima (građevinarstvo, obučarstvo, električari i sl.), u umetnosti – pojavljuje se samo jedna balerina. Najfrekventnija zanimanja koje po slikama i ilustracijama obavljaju žene su: u prosveti 16x (uglavnom učiteljice, ostale su ulustracije u školskoj zbornici), lekarke 3x, krojačice 3x, bibliotekarke 3x.

Među muškarcima nema krojača-šivača, higijeničara, frizera, ni psihologa odnosno pedagoga.

5. Utvrditi koja se ponašanja/aktivnosti pripisuju muškim i ženskim likovima dece u udžbenicima.

Analizirajući udžbenike, posmatrali smo aktivnosti u kojima se likovi dečaka i devojčica predstavljaju. Uloge smo podelili u 8 najkarakterističnijih kategorija. Rezultati prikazani u tabeli 12 i tabeli 13. govore sledeće:

tabela 12. prikaz aktivnosti u kojima su predstavljeni muški odnosno ženski likovi dece po izdavačima

IZDAVAČ	Školske		Kućne		Igra/slobodna aktivnost		Dekorat-ivna		Emoci-onalna		Intelekt-ualne		Negat. ponašanje		Ostalo	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
K.C.	61	41	29	64	171	35	38	39	25	24	46	23	23	4	78	61
% po polu	59,8	40,2	31,2	68,8	83	17	49,4	50,6	51	49	66,7	33,3	85,2	14,8	56	44
% u na sve at	13,0	14,1	6,2	22	36,3	12,0	8,1	13,4	5,3	8,2	9,8	7,9	4,9	1,4	16,6	21
N.Š.	58	46	51	40	67	42	72	34	3	6	15	9	10	8	36	32
% po polu	55,8	44,2	56	44	61,5	38,5	67,9	32,1	33,3	66,7	62,5	37,5	55,6	44,4	52,9	47,1
% u na sve at	18,6	21,2	16,3	18,4	21,5	19,4	23,1	15,7	1,0	2,8	4,8	4,1	3,2	3,7	11,5	14,7
EDU	13	10	10	1	79	16	82	65	2	2	26	28	39	8	16	11
% po polu	56,5	43,5	90,9	9,1	83,2	16,8	55,8	44,2	50,0	50,0	48,1	51,9	83,0	17,0	59,3	40,7
% u na sve at	4,9	7,1	3,7	0,7	29,6	11,3	30,7	46,1	,7	1,4	9,7	19,9	14,6	5,7	6,0	7,8

Dečaci su najčešće prikazani u igri (i to u igri loptom – sami ili sa nekim, (30 puta), zatim kako voze bicikl, sanke, skije, skuter, trotinet i sl.) U odnosu na devojčice, mnogo su češće prikazani u ovoj aktivnosti. Taj odnos je 83 prema 17 u udžbenicima „Kreativnog centra“, 83,2 prema 16,8 u udžbenicima „Eduke“, a u udžbenicima „Nove škole 61,5 prema 38,5. Osim igre i slobodnih aktivnosti, i devojčice i dečaci su u oko 20 % slučajeva prikazani dekorativno (bez neke konkretne aktivnosti, samo da se upotpuni prostor).

Samo u udžbenicima „Nove škole“ nema aktivnosti koja je izrazito češća od ostalih i to i za dečake i za devojčice jer u proseku po 20 % aktivnosti su školske aktivnosti, aktivnosti kod kuće i igra i slobodne aktivnosti.

Devojčice su uglavnom više prikazane u kućnim aktivnostima, naročito u udžbenicima „Kreativnog centra“. Interesantno je, međutim da u udžbenicima „Eduke“ ima samo 1 devojčica u kućnoj aktivnosti.

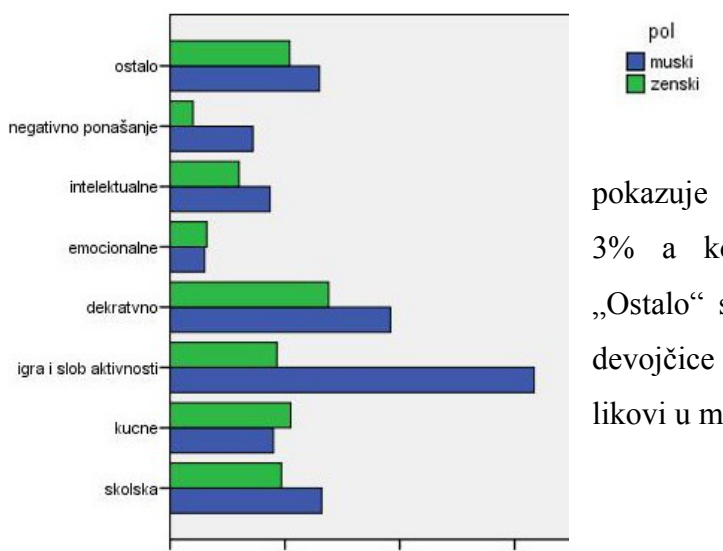
Dečaci su mnogo češće (u skoro 86,0% slučajeva) prikazani kao ilustracija nepristojnog odnosno društveno neprihvatljivog ponašanja. Dečaci pišu grafite po zidovima, ometaju vozače u javnom saobraćaju ili se „guraju“ pri ulazu u gradski prevoz, bacaju smeće na

nedozvoljenom mestu, trče po ulici prelazeći na nedozvoljenom mestu i sl. Više su prikazani u tim aktivnostima nego u kućnim.

tabela 13. prikaz aktivnosti u kojima su predstavljeni muški odnosno ženski likovi dece

Aktivnost	M	Ž	UKUPNO
Školska	132	97	229
% u odnosu na pol	57,6%	42,4%	100,0%
% u odnosu na akt	12,6%	14,9%	13,5%
Kućne	90	105	195
% u odnosu na pol	46,2%	53,8%	100,0%
% u odnosu na akt	8,6%	16,2%	11,5%
Igra i slob. akt.	317	93	410
% u odnosu na pol	77,3%	22,7%	100,0%
% u odnosu na akt	30,2%	14,3%	24,1%
Dekoratивно	192	138	330
% u odnosu na pol	58,2%	41,8%	100,0%
% u odnosu na akt	18,3%	21,3%	19,4%
Emocionalne	30	32	62
% u odnosu na pol	48,4%	51,6%	100,0%
% u odnosu na akt	2,9%	4,9%	3,6%
Intelektualne	87	60	147
% u odnosu na pol	59,2%	40,8%	100,0%
% u odnosu na akt	8,3%	9,2%	8,7%
Negat.ponašanje	72	20	143
% u odnosu na pol	78,3	21,7	100,0%
% u odnosu na akt	6,9	3,1	8,4%
Ostalo	130	104	183
% u odnosu na pol	55,6%	44,4%	100,0%
% u odnosu na akt	12,4%	16,0%	10,8%

Grafikon 3. Grafički prikaz aktivnosti u kojima su predstavljeni muški odnosno ženski likovi dece

Od ukupnog broja aktivnosti u analiziranim udžbenicima tek neznatan procenat ilustracija pokazuje emocije dece. Kod dečaka svega 3% a kod devojčica 5%. U kategoriji „Ostalo“ su ilustracije u kojima se dečaci i devojčice pojavljuju kao sporedni likovi, likovi u masi i sl.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje koje smo sproveli odnosilo se na analizu devet udžbenika predmeta Svet oko nas odnosno Priroda i društvo, tri različita izdavača Kreativni centar, Nova škola i Eduka. Odabrali smo udžbenike iz ovih predmeta zbog njihove osnovne svrhe izučavanja da usvajanjem znanja, umenja i veština deca razvijaju svoje sazajne, fizičke, socijalne i kreativne sposobnosti, a *istovremeno spoznaju i grade stavove i vrednosti sredine u kojoj odrastaju kao i šire društvene zajednice*. Otkrivanjem sveta kod dece se razvijaju sazajne sposobnosti, formiraju se osnovni pojmovi i postepeno se grade osnove za sistem pojmova iz oblasti *prirode, društva i kulture*.

Analiza udžbenika tri umesto jednog izdavača ima za cilj da pokaže obuhvatniju sliku (ne)postojanja rodne senzitivnosti u udžbenicima. Analizirali smo tekstualne i slikovne sadržaje udžbenika, pri čemu nam je jedinica analize bila svaka pojedinačna slika/ilustracija, odnosno rečenica ili reč.

U ovom delu rada, pokušaćemo da protumačimo rezultate istraživanja do kojih smo došli i ukažemo na moguće pedagoške implikacije. Takođe ćemo rezultate prodiskutovati kroz okvir potvrde ili odbacivanja naših postavljenih hipoteza.

Naš prvi zadatak je bio da utvrdimo u kom se rodu autori i autorke udžbenika obraćaju deci. Prepostavili smo (**hipoteza 1**) da se autori/ke udžbenika pri obraćanju učenicima/cama u udžbenicima koriste konstrukcije rečenice koje isključuju upotrebu roda – odnosno rodno neutralno. Međutim, naši rezultati pokazuju raznolikost u obraćanju, ne samo u udžbenicima različitih izdavača već i pojedinih autora/ki istog izdavača. Doslednost postoji samo u udžbenicima „Nove škole“ u kojima se koristi drugo lice jednine i sadašnje vreme (prezent), pri čemu se ostvaruje potpuna rodna neutralnost u obraćanju. U udžbenicima „Kreativnog centra“ za sva tri razreda i u udžbenicima „Eduke“ za prvi i drugi razred osim rečenica u prezentu koristi se i perfekt a pri tom i muški rod. Samo autori udžbenika „Eduke“ za treći razred koriste i rodno neutralan i oba npr. „Šta zaključuješ?“ ili „Šta bi voleo/la da...“

Ovi rezultati znače da našu prvu hipotezu odbacujemo.

Naša **druga hipoteza** je glasila: Autori/ke udžbenika koriste pretežno muški rod u upotrebi zanimanja sem u slučajevima zanimanja koja i u svakodnevnom govoru pominju i u ženskom rodu (npr. učiteljica, doktorka, balerina i sl.).

Naši rezultati su pokazali sledeće: zanimanja koja su *ilustrovana slikom osobe* nekog pola uglavnom su napisana u odgovarajućem rodu. Za nazive zanimanja koja nisu ilustrovana osobom kao nosiocem profesionalne uloge-zanimanja, koristi se isključivo muški rod. U nekoliko ilustracija možemo zapaziti da iako su žene naslikane kao predstavnice zanimanja, tekst odnosno naziv zanimanja je u muškom rodu, sem za slučajeve „učiteljica“ i „spremačica“.

Stoga zaključujemo da rezultati nedvosmisleno potvrđuju našu hipotezu br 2.

Hipoteza 3: U slikovnim sadržajima udžbenika ne postoji ravnomerna zastupljenost muških i ženskih likova.

Naši rezultati potvrđuju ovu hipotezu. Odraslih muških likova ima više u odnosu 63% : 37% a dece 62% : 38%.

Hipoteza 4: Udžbenici promovisu tradicionalne uloge muških i ženskih likova.

Naši rezultati kažu da su muškarci uglavnom prikazani u profesionalnim ulogama, a žene u porodičnim, da mnogo više zanimanja obavljaju muškarci nego žene, da su žene uglavnom učiteljice, higijeničarke, eventualno lekarke. Udžbenici naime implicitno govore da žene uglavnom imaju ograničen pristup u profesionalnu sferu života i da je i taj pristup u

okvirima tradicionalnih uloga. Žene se naime, čak i u profesionalnim ulogama BRINU o drugima: o vaspitanju, zdravlju, higijeni, odeći i sl.

Zanimljivo je to što žena nema prikazanih čak i u onim zanimanjima gde ih objektivno ima značajan procenat, kao što su npr. policajke.

Međutim kada su zanimanja muškaraca u pitanju, postoji obrnut slučaj. Iako je evidentna tzv. feminizacija prosvetne struke (mali broj muškaraca među nastavnim kadrom, naročito u razrednoj nastavi), prema ovim udžbenicima broj učitelja i učiteljica je skoro jednak. Naravno, ovo se može tumačiti kao pokušaj da se prikaže ravnopravnost i to je za pohvalu, ali kao što smo već spomenuli u pretežno „muškim“ zanimanjima, žena nema.

Smatramo da smo hipotezu 4 potvrdili.

Hipoteza 5: U udžbenicima su ženski likovi prikazani u pasivnijim i tradicionalnijim aktivnostima a muški likovi u aktivnijim aktivnostima.

Po našim rezultatima i tumačenju implicitnih poruka udžbenika - dečaci se više igraju. Aktivniji su – ima ih više i u školi i nosioci su intelektualnih aktivnosti. Fizički su aktivniji, više se bave sportom, a čak pribegavaju riziku, avanturama, krše pravila, izlažu se opasnosti što je vidljivo u procentu kategorije koje smo nazvali negativno odnosno društveno neprihvatljivo ponašanje. Devojčica ima više samo u aktivnostima koje se tiču kućnog okruženja.

Zaključujemo da smo hipotezu 5 potvrdili.

Na osnovu potvrđene 4 hipoteze i na osnovu nalaza odnosno rezultata u vezi sa prvom hipotezom, zaključujemo da **Udžbenici iz predmeta Svet oko nas/Poznavanje prirode i društva nisu u dovoljnoj meri rodno senzitivni.**

4.1. PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

U uslovima kada Srbija teži ka Evropskim vrednostima i postizanju potpune demokratije u društvu, neophodno je da i vaspitno-obrazovne ustanove kroz svoje mehanizme, doprinesu tom procesu. Pored formalnog demokratskog državnog uređenja neophodno je dekonstruisati patrijarhat, kako u institucionalnim tako i u ličnim sferama društva. Neophodno je u svest mladih putem udžbenika ugraditi takav vrednosni sistem u kome će se rodna i svaka druga jednakost – podrazumevati kao način života.

U našem radu, dali smo pregled istraživanja koja su se odnosila na analize udžbenika sa didaktičkih aspekata i na analize koje su potvrdile-kao i naše istraživanje da udžbenici obiluju rodnim stereotipima.

Teorijske osnove od kojih smo krenuli su humanistička pedagogija i psihologija. Temeljna ideja humanističke filozofije: ljudi su sposobni za lične izbore. Humanisti čoveka posmatraju kao aktivno biće koje samo određuje i planira svoju sudbinu. Međutim, ukoliko se deci u razvoju nameću slike sveta u kome je ženski pol pasivan a muški aktivan, u kome žena brine a muškarac odlučuje, ne možemo govoriti o ličnim izborima, već samo o izborima unutar društveno nametnutih okvira. Pri tom su okviri u kojima devojčice –u nastajanju žene, mogu da „biraju“ mnogo uži nego okviri unutar kojih se dečaci – budući muškarci kreću.

Teorija socijalnog učenja takođe predstavlja teorijski okvir na koji smo se oslanjali u našem istraživanju. Učenje po modelu kao učenje kojim se objašnjava formiranje roda je i jedan od oblika učenja koji se prepoznaje kao moguć i poželjan oblik učenja u udžbeniku. Kada je udžbenik za mlađi osnovnoškolski uzrast u pitanju, ilustracije ljudi predstavljaju modele. Identifikacija se objašnjava kao želja osobe da bude slična modelu jer model ima *moć* koja mu omogućava da ostvari neke svoje ciljeve a *učenje učenjem uloga* podrazumeva ponašanje koje se očekuje od osobe sa određenim statusom ili položajem. Dakle, ono što smo mi saznali našom analizom jeste da modeli koji se nude udžbenicima nisu afirmišući i nisu emancipatorski, posebno za ženski pol.

Konstruktivisti, nadalje, ističu da poučavanje treba zasnovati na iskustvima i oblikovati na način da se premošćuju kognitivni konflikti između stečenog i dostupnog znanja i popunjavaju praznine u već stečenom znanju. Postavlja se pitanje, koliko autori/ke udžbenika polaze od ove postavke s obzirom da je evidentno da u realnosti – koju i deca percipiraju, postoji mnogo veće učešće polova u pojedinim sferama društvenog i privatnog života nego što je to prikazano u udžbenicima.

Dalje, predstavili smo i strukturalističku teoriju Džeroma Brunera, koji smatra da udžbenik treba da obezbedi podsticaje kojima će se omogućiti napredovanje učenika kao i intelektualno funkcionisanje za koje su deca sposobna na pojedinim razvojnim dobima. U kontekstu rodne ravnopravnosti i našeg istraživanja, dakle, možemo se složiti da koncipiranje rodno senzitivnog udžbenika, upravo omogućava napredovanje. Bruner navodi i značaj jezika te se ovde možemo dotaći i rodno senzitivnog jezika. Zašto je upotreba oba ili neutralnog roda važna i zašto je važno koristiti (u pisanoj i usmenoj

formi) nazive za zanimanja i titule žena dosledno u ženskom rodu, svuda gde je to moguće, odnosno kakve su implikacije naših rezultata?

Znači, Bruner je mišljenja da jezik ima značajnu ulogu kao sredstvo saznavanja a pitanje ravnopravnosti polova u jeziku je pre svega političko pitanje, a u ovom trenutku pojačano zahtevima za poštovanjem različitih u društvu (*Deklaracija o ljudskim pravima*, 1948).

Osoba ne može biti diskriminisana jezikom samo zato što pripada muškoj ili ženskoj populaciji stanovništva. Upotreba naziva za zanimanja i titule žena dosledno u ženskom rodu, svuda gde je to moguće je u skladu sa pravilima gramatike srpskog jezika. Lingvistkinje su odavno ustanovile da jezik odražava patrijarhalnu strukturu društva, odnosno da se u jezicima koji razlikuju sistem roda, kao i u onim bez gramatičkog roda, odigrava nejednak tretman žena. Određeni rod se „podrazumeva“, i taj rod je muški: žene nemaju jednaku mogućnost da se „podrazumevaju“, te im se posredstvom jezika umanjuje vrednost, njihova vidljivost je ograničena, i u jeziku su latentno diskriminisane.

Citiraćemo profesorku Svenku Savić koja kaže da se odbijanje da se ženske forme titula i zanimanja šire koriste pre ima veze sa patrijarhalnim poimanjem mesta žena u društvu, nego sa gramatikom srpskog jezika. (dostupno na: <http://www.zenezaevropu.com/p-jezik-neravnopravnosti>).

Naime, na osnovu iskazanog, u procesu verbalizacije, možemo suditi o mišljenju, i samim tim očekivati odgovarajući prijem poruke kod onoga ko poruku prima. Jezik neprestano odslikava naše mišljenje, te nove i drugačije jezičke formulacije svakako mogu da oblikuju stavove, na isti način na koji se i one same odražavaju na izgovoreno. U teorijskom delu našeg rada govorili smo o implicitnim porukama udžbenika. Upravo određena jezička konstrukcija može implicitno da kaže da je muški rod jedino važan i da se po muškom rodu sve određuje. Pedagoškoj i nastavnoj praksi, ne sme biti za cilj da se devojčice odgajaju u uverenju da je ženski rod inferiorniji u odnosu na muški ukoliko težimo demokratizaciji društva i emancipaciji žene kao osnovne pretpostavke demokratizacije.

L. S. Vigotski je postavio teoriju koja se može opisati kao teorija kulturnog razvoja. Vigotski naglašava socijalni kontekst u učenju. Formativna uloga socijalne interakcije između odraslih i dece odražava se u ovladavanju kulturnim vrednostima u procesu komunikacije. U ovom kontekstu, udžbenik kao produkt kulture zauzima značajno mesto. Obrazovanje je, po Vigotskom, jedan od izvora i uslova razvoja. Kulturni razvoj počinje usvajanjem jezičkog sistema koji se primenjuje u komunikaciji sa socijalnim okruženjem, a vremenom i za organizovanje individualnog ponašanja. Dakle, udžbenik je jedan moćan

kulturni produkt koji posreduje ne samo intelektualni, nego i celokupni psihološki razvoj deteta (formiranje identiteta, razvoj sistema vrednosti). Prema našem pregledu istraživanja, mnogi/e autori/ke su u svojim predlozima za nove koncepcije udžbenika upravo kretali/e od Vigotskijanske teorije udžbenika kreirajući sociokulturne pristupe teoriji udžbenika.

To otvara pitanje kako je rodna ravnopravnost tretirana u udžbenicima, šta je idealan model rodnih odnosa u specifičnom socio-kulturnom kontekstu? Udžbenik ne bi trebalo samo da reflektuje odnose iz realnog života, već i da ide korak napred. Ono što je sigurno, udžbenik ne sme biti predaleko od realnog socijalnog konteksta (ako želi da bude uticajan), ali je neophodno da kultiviše i podržava razvoj ravnopravnih, humanih i zdravih odnosa među polovima.

Sve gore rečeno navodi nas na zaključak da autori/ke udžbenika treba da izađu iz okvira svojih užih struka i da promišljaju o udžbeniku sa dva aspekta – sa aspekta neke od didaktičko pedagoških teorija i sa aspekta postizanja rodne senzitivnosti kao neizostavnog savremenog kriterijuma kvaliteta i standarda dobrog udžbenika.

& & &

Slika muškarca i žene u udžbeniku je model onoga što muškarci i žene jesu i što mogu da postanu. U našem društvu postoje izvesni pomaci kada je položaj žene u društvu u pitanju. Naš opšti utisak je da se u udžbenicima koje smo analizirali ovaj pomak ne vidi. Vigotski govori o tome da nastava treba da vuče razvoj napred. Ako devojkicama neprestano pokazujemo model domaćice, učiteljice, higijeničarke – kakvom razvoju i kakvoj emancipaciji žene se možemo nadati? Ako im od mladih dana „ugrađujemo“ tradicionalne uloge u ličnost, one će svoju podređen položaj doživljavati kao normalnost i neće težiti višim ciljevima. Podređen položaj vodi ka nasilju i nesreći. Pedagogija postoji i nastoji da stvara srećne a ne nesrećne pojedince i pojedinke.

U našoj zemlji, teoretski i zakonski, muškarci i žene imaju ista prava. Prava na život, na obrazovanje, rad...

Međutim, praksa pokazuje suprotno. Iako imaju pravo da se obrazuju, i iako imaju pravo da se obrazuju u bilo kojoj oblasti, žena gotovo da nema u srednjim tehničkim školama, na tehničkim fakultetima a isto tako iskustvo pokazuje da na studijskog grupi pedagogije, učiteljskog fakulteta, više škole za vaspitače, ima tek 2-3 studenta na 80-150 studentkinja. Teoretski, dete kad se rodi može u budućnosti da postane bilo šta. Praktično – može da postane ono što mu društvo kroz niz mehanizama, konstantno nameće.

Udžbenici koji obiluju rodnim stereotipima ne mogu izgraditi jaku, samoostvarenu ličnost. Ideja predmeta Svet oko nas da usvajanjem umjenja i veština deca razvijaju svoje saznajne, fizičke, socijalne i kreativne sposobnosti se u praksi ne odnosi na svu decu - bar ne na decu ženskog pola!

5. LITERATURA

KNJIGE:

1. Avramović, Z. (2000): *Demokratija u školskim udžbenicima*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
2. Bandur, Veljko i sar. (1999): *Metodologija pedagogije*, Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije
3. Bojović, Žana (2003): *Udžbenik u funkciji intelektualnog razvoja učenika*, Novi Sad : Savez pedagoških društava Vojvodine
4. Dunderski, S. (2003): *Svetlost u tami pedagoškog maskulinuma*, Novi Sad, Tampograf.
5. Ivić, I. i sar. (1997): *Aktivno učenje*, Beograd: Institut za psihologiju.
6. Ivić, I. i sar. (2008): *Opšti standardi kvaliteta udžbenika: vodić za dobar udžbenik*, Novi Sad: Platoneum
7. Grandić, R. (2001): *Osnovi pedagogije*, drugo izmenjeno izdanje, Novi Sad: izdanje autora
8. Grandić, R. i sar. (2001): *Seksualnost i odnosi među polovima*-izbor tekstova, Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine; Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača
9. Halačev, S. (ur.-ca) (2004): *Udžbenik i virtuelno okruženje*, zbornik radova, Zagreb: Školska knjiga
10. Malić, J. (1986): *Koncepcija savremenog udžbenika*, Zagreb: Školska knjiga
11. Pijanović, Petar (red.) (1996): *Pedagoški leksikon*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
12. Pešić, J. (1998): *Novi Pristup strukturi udžbenika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
13. Plut, D. (2003) : *Udžbenik kao kulturno-potporni sistem*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta
14. Puhalo, S. i Milinović J. (2007): *Kog su roda čitanke*, Banja Luka: Gender centar- Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske
15. Poljak, V. (1980): *Didakičko oblikovanje udžbenika i priručnika*, Zagreb: Školska knjiga.
16. Rot, N. (1972): *Procesi socijalizacije u Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
17. Stefanović J. i Glamočak S. (2008): *Rod u čitankama i nastavi srpskog jezika u osnovnoj školi*, Valjevo: Grupa za emancipaciju žena „Hora“
18. Španović S. (2003): *Model savremenog udžbenika i osposobljavanje učenika za samoobrazovanje*- doktorska disertacija, Novi Sad: autorsko izdanje

19. Španović S. (2008): *Didaktičko oblikovanje udžbenika – Od otkrivajućeg vođenja do samousmeravanog učenja*, Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine
20. Trebješanin B. i Lazarević D. (2001): *Savremeni osnovnoškolski udžbenik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
21. Viđen S. i sar. (2006): *Rodna senzitivnost udžbenika književnosti i učeničke prakse u osnovnim školama Crne Gore*, Podgorica: Ženska akcija

ČLANCI:

1. Cvijović, M. (1983): Neka aktuelna pitanja stvaranja i izdavanja udžbenika, *Nastava i vaspitanje*, 32: 94-97
2. Dunderski, S. (1997): Homer i Hesiod kao vaspitači - dva pogleda na ženu, *Pedagoška stvarnost*, 3-4 : 291-299.
3. Dunderski, S.(1998): Vaspitač princeza Huan Luis Vives, *Pedagoška stvarnost*, 7-8 : 239-248.
4. Dunderski, S. (2000): Položaj i vaspitanje žena u Atini, *Zbornik Katedre za pedagogiju*, 15 : 100-111.
5. Dunderski, S. (2001): Tomas Mor i njegov porodični univerzitet, *Zbornik Katedre za pedagogiju*, 16 : 87-96.
6. Dunderski, S. (2002): Rani hrišćanski teolozi o ženi i njenom vaspitanju, *Zbornik Katedre za pedagogiju*, 17 : 72-92.
7. Dunderski, S. (2005): Počeci školovanja ženske dece u Srbiji, *Zbornik Odseka za pedagogiju Filozofskog fakulteta*, sveska XIX : 151-165
8. Hutorskoj A.V. (2006): Mesto udžbenika u didaktičkom sistemu, *Nastava i vaspitanje*, 55: 283-295.
9. Marinković S. (2002): Načelo nediskriminacije u instruktivnim materijalima u udžbenicima za decu od 6 do 11 godina, *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta, Užice* 3: 147-166.
10. Plut D. (1993): Valjanost udžbeničkih tekstova, *Nastava i vaspitanje* 3-4, 42: 131-147.
11. Pešikan A.i Marinković S. (1999): Tipičan ženski i muški lik udžbenicima Prirode i društva, *Psihologija*, 3-4: 225-240.
12. Pešikan A.i Marinković S. (2006): A comparative analysis of the image of man and woman in illustrations of textbooks for first grade children, *Psihologija* 39, br. 4: 383-406.
13. Radomirović V. (2004): Neke psihološke osnove savremenih osnovnoškolskih udžbenika, *Godišnjak za psihologiju*, 3, br. 3:165-182.
14. *Zakon o udžbenicima i nastavnim sredstvima (1978)* u Poljak, V. (1980): Didaktičko oblikovanje udžbenika i priručnika, Zagreb: Školska knjiga.
15. Zorić D. (1998): Tekstualne i stilske odlike udžbenika za I razred osnovne škole, *Pedagogija*, 31 br. 1: 64-76.

LITERATURA DOSTUPNA NA INTERNETU:

1. Opsenica, J. (2003): *Komparacija vaspitnih ciljeva čitanke za osmi razred i vaspitnih ciljeva plana i programa osnovnoškolskog vaspitanja i obrazovanja*, dostupno na: <http://www.psihologijanis.org/clanci/16.pdf>
2. *Predlog Zakona o udžbenicima i nastavnim sredstvima* (2009): dostupno na: www.parlament.sr.gov.yu
3. *Prevazilaženje rodni stereotipa u osnovnom obrazovanju* (2004): dostupno na : www.pdf-search-engine.com/stereotipa;%7D-pdf.html
4. *100 reči o ravnopravnosti: Rečnik termina o ravnopravnosti žena i muškaraca*, (2004): Prvi put objavljeno kao One hundred words for equality: A glossary of terms on equality between women and men od strane Office for Official Publications of the European Communities, European Communities, (1998); prevod na srpski: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, dostupno na: www.ravnopravnost.org.rs
5. *On line kurs rodne ravnopravnosti:* dostupno na: www.e-jednakost.org.rs/kurs/index
6. *Istorija pokreta žena:* dostupno na www.womenngo.org.rs
7. *Analiza odabranih udžbenika*, ANIMA-centar za žensko i mirovno obrazovanje: dostupno na <http://zinecanima.org>
8. *O sadržaju i metodologiji udžbenika*, Ženska mreža: dostupno na: www.zenska-mreza.hr/press
9. *Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju*, Svenka Savić dostupno na: <http://www.zenezaevropu.com/p-jezik-neravnopravnosti>
10. *Žene i jezik*, Hana Čopić u *Neko je rekao feminizam?* dostupno na: <http://www.pescanik.net>
11. *Rod i jezik*, Svenka Savić i sar. dostupno na: http://www.zenskestudije.org.rs/02_izdavastvo/katalog.html

6. PRILOZI